

The Spatio-Temporal Nature of Social Relations of Domination and the Legitimacy of Spatial Planning: A Theoretical Encounter

Hojatollah Rahimi¹

1. (Corresponding Author) Department of Geography, Yazd University, Yazd, Iran
Email: rahimi.h@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article History:

Received:
14 May 2026
Received in revised form:
24 July 2026
Accepted:
30 August 2026
Available online:
4 October 2026

Keywords:

*Dominant Spaces,
Dominated Spaces,
Spatial Banality of Evil,
Spatial Planning.*

ABSTRACT

Domination is a pervasive social modality, always inscribed in space - so transforming these relations requires reshaping space. This article endeavors to articulate the spatio-temporal nature of domination relations through a selective synthesis of concepts drawn from the philosophies of Nietzsche, Deleuze, Lefebvre, Foucault, and Arendt. Simultaneously, it offers a framework for critically assessing the legitimacy of spatial planning within these power dynamics. The article was theoretical in character and adopted a selective-synthetic methodology. It draws upon concepts from the above-mentioned philosophies only to the extent that they serve the research aims. This article argues that the dynamics of the spatial relations of domination can be explained along two interrelated axes: the axis of material-discursive practices and the axis of spatio-temporal practices. Accordingly, eight types of dynamics and differentiation in the spatial relations of domination can be identified: 1) Reactive-endogenous-substantive differentiation; 2) Reactive-exogenous-substantive differentiation; 3) Active-endogenous-gradual differentiation; 4) Active-exogenous-gradual differentiation; 5) Active-endogenous-substantive differentiation; 6) Active-exogenous-substantive differentiation; 7) Reactive-endogenous-gradual differentiation; 8) Reactive-exogenous-gradual differentiation. Spatial planning possesses social legitimacy—and institutions associated with it can be supported and defended—only when it emphasizes its active dimension by transforming dominated spatial units into dominant ones and by expanding spaces of domination. The typology provides geographers as spatial planners with a framework to, on the one hand, trace the dynamics of spatial configurations in terms of socio-spatial relations of domination through a geographical genealogy, and on the other hand, normatively assess their own role in facilitating or impeding these changes and processes.

Cite this article: Rahimi, H. (2026). The Spatio-Temporal Nature of Social Relations of Domination and the Legitimacy of Spatial Planning: A Theoretical Encounter. *Human Geography Research Quarterly*, 58 (3), 71-91.
<http://doi.org/10.22059/jhgr.2026.405957.1008858>

© The Author (s)

Publisher: University of Tehran Press

Extended Abstract

Introduction

Domination stands as one of the most pervasive and consequential modalities of human social interaction. Social relations of domination invariably inscribe themselves upon spatial configurations; consequently, any meaningful transformation in these relations demands a corresponding reconfiguration of space itself. The article centers on the conceptual triad of domination, space, and spatial planning. The significance of addressing this conceptual triad stems from the fact that any will to socio-economic development can only prove effective and efficient if it succeeds in creating a space commensurate with such changes and becomes embodied within that space. A will that fails to embody itself spatially is, from the outset, a defeated will. Should the developmental will seek merely to alter symbolic, political, and material structures without accompanying these changes with a reconfiguration and reorganization of space, it is destined to fail. The spatio-social relations of domination can be conceptualized through either positive or negative modalities. The conventional mode of conceptualizing these relations is the negative one. A paradigmatic example of this approach is Marxist geography. Accordingly, dominant spaces (dominant territories, networks, or levels) refer to those that control the will and power of other spaces in alignment with their own will and power. In contrast, dominated spaces are those that have been detached from their own will and power by dominant spaces, such that their will and power are controlled by the latter. In this interpretation, domination is inherently exercised over other spaces. Following Deleuzian terms, they constitute molar spaces grounded in hierarchical relations. On the other hand, social relations of domination among geographical spaces can also be conceptualized through a positive modality. This way of conceptualization is the theoretical foundation of the article. In this approach—which is emphasized by both Nietzsche and Deleuze—a dominant space is one that actualizes what it wills. Affirmative dominated spaces are

molecular spaces. They develop on the lines of flight and rhizomatic relations. Furthermore, a dominated space is one that has become detached from its own power, or one that controls the will and power of other geographical spaces in alignment with its own will and power. According to this affirmative approach to the spatio-social relations of domination, a dominant space is not a space that exercises domination over other spaces by controlling and subordinating their will and power to its own. Rather, it is a space capable of actualizing what it itself wills, without restricting the will of other geographical spaces.

Drawing on the interrelationships among domination, space, and spatial planning, this study is structured to formulate a theoretical response to the following three questions: (1) What is the spatial nature of domination as one of the foremost forms of social interaction? (2) What are the temporal dynamics and processes inherent in the spatial relations of domination, and how can these dynamics be explained? (3) Is spatial planning capable of effecting change in the social relations of domination, and under what conditions does its participation in these relations possess social legitimacy? This study distinguishes itself from other approaches—such as Marxism or the social Darwinism—that have also addressed socio-spatial relations of domination. On the one hand, unlike social Darwinism, it does not confine itself merely to the analysis and explanation of relations of domination; rather, it offers a normative standard for evaluating these relations. On the other hand, in opposition to Marxism's negative stance on relations of domination, this article advances an affirmative, positive perspective grounded in the philosophies of Nietzsche and Deleuze. While Marxist approaches adopt a negative stance toward relations of domination and seek to eliminate dominant spaces in favor of dominated ones, the article, while defending dominant spaces, argues that instead of a negative approach toward dominant spaces, dominated spaces should be transformed into dominant ones. Moreover, unlike the Marxist approach,

which analyzes and evaluates the concept of domination primarily in relation to class relations (the capitalist class and the working class), the concept of domination in this article is not limited to class relations. Adopting a more comprehensive perspective, it refers to the spatial relations among the social forces of the state, the market, and the society. The approach developed enables spatial planners, on the one hand, to trace the dynamics and transformations of spatial configurations through the lens of socio-spatial domination relations, and on the other hand, to normatively assess their own position in either facilitating or impeding these changes and processes.

Methodology

The article endeavors to provide theoretical responses to the above-mentioned questions within the philosophical frameworks of Nietzsche, the German philosopher, and Deleuze, the French philosopher. However, it did not confine itself exclusively to the perspectives of Nietzsche and Deleuze. Instead, it adopted a synthetic approach that also draws upon the insights of other thinkers, including Foucault, Lefebvre, and Arendt. The article does not endorse all the philosophical positions and principles of these thinkers. Given conceptual divergences among these thinkers, the analysis appropriates their concepts judiciously—only insofar as they illuminate the questions at hand. Accordingly, the article adopted a selective-synthetic position in its engagement with the aforementioned thinkers.

Results and Discussion

Space should be regarded as an assemblage or a body in which heterogeneous human (social and economic) and non-human phenomena or forces are distributed and connected within geographical territories, networks, and levels. According to their position within this body and the connections among them, these forces produce specific spatial configurations. The territories, networks, and levels configured within a spatial assemblage or body possess complex spatial relations of domination

based on the quality and quantity of power relations. These relations are composed of both molar (hierarchical) and molecular (rhizomatic and smooth) relations. This study argues that the dynamics of the spatial relations of domination can be explained along two interrelated axes: the axis of material-discursive practices and the axis of spatio-temporal practices. These two axes are deeply intertwined and exert synergistic effects on one another. Based on the processes of differentiation occurring along these axes, eight types of dynamics and differentiation in the spatial relations of domination can be identified. Four types pertain to the dynamics of dominant spaces, while the other four types concern the dynamics of dominated spaces. This typology highlights both qualitative and quantitative distinctions within power relations and the spatial dynamics of domination. However, the qualitative dynamics of forces hold greater significance since what transforms a spatial unit into a dominant space or a dominated space is not the quantity of its force, but the quality of that force: 1) A dominant space that was initially dominant and, over time, becomes detached from its own power through its own will and transforms into a dominated space - reactive-endogenous-substantial differentiation; 2) A dominant spatial unit that was initially dominant and, over time—through processes of deterritorialization and under the will of another dominated spatial unit—transforms into a dominated spatial unit, thereby generating a new assemblage of phenomena within a spatial configuration - reactive-exogenous-substantial differentiation; 3) A dominant spatial unit that, over time and according to its own will, expands or contracts its degree of dominance - active-endogenous-gradational differentiation; 4) A dominant spatial unit that, over time and under the will of another dominated spatial unit, expands or contracts its degree of dominance - active-exogenous-gradational differentiation; 5) A dominated spatial unit that was initially subjugated and, over time and through its own will, transforms into a dominant spatial unit - active-endogenous-substantial differentiation; 6) A dominated spatial unit that was initially subjugated

and, over time and through the will of another dominant spatial unit, transforms into a dominant spatial unit - active-exogenous-substantial differentiation; 7) A dominated spatial unit that, over time and according to its own will, expands or contracts its degree of subjugation - reactive-endogenous-gradational differentiation; 8) A dominated spatial unit that, over time and under the will of another dominated spatial unit, expands or contracts its degree of subjugation - reactive-exogenous-gradational differentiation. This typology incorporates a multifaceted array of geographical processes, including differentiation, deterritorialization, reterritorialization, coding, and decoding, that shape the socio-spatial relations of domination. The task of geographical genealogy is to trace the various types enumerated above and to explain the new spatial configurations that have been constituted on the basis of the material-discursive axis and the spatio-temporal axis. Geographical genealogy serves as a methodological framework for analyzing processes of differentiation in the socio-spatial relations of domination. It rests upon the fundamental idea that the dynamics of socio-spatial relations of domination display a random, non-linear, and chaotic process.

Spatial planning, as defined in this article, refers to a normative collective-rational-political action that is oriented toward the graphing and re-graphing of spatial patterns and processes of domination through the production and actualization of spatial maps and plans across different geographical scales and temporal horizons. Geographical maps are not merely expressions—in Deleuze's terminology—of a spatial body; rather, they organize that body. In other words, geographical maps do not simply represent the spatial actualization or assemblage of social forces; they actively influence the quality of the spatial actualization and composition of phenomena and forces. Beyond expressing the spatial actualization of social forces, they determine the range of action and reaction available to those forces.

Spatial planning, according this definition, possesses social legitimacy only when it

emphasizes its active dimension by transforming dominated spatial units into dominant ones and by expanding spaces of domination. Conversely, spatial planning can become passive and reactive, turning into a static and uncreative process through the conversion of dominant spatial units into dominated ones, thereby losing its legitimacy by proliferating subjugation spaces. The capacity of spatial planning to convert dominated spaces into active, creative dominant spaces and to reproduce spaces of domination serves as the primary measure for evaluating the success of spatial programs. In other words, the contribution of spatial planning to the emergence of active and creative forces and the production of plural spaces is the hallmark of its social legitimacy. An empowered spatial body is one whose elements are assembled according to the logic of creativity, difference, and multiplicity. Spatial planning that adheres to this criterion possesses social legitimacy to intervene in the socio-spatial relations of domination. The instruments of spatial planning for achieving the above criterion should be pursued along the two axes previously identified: The axis of material-discursive practices, which focuses on the decoding of stabilized codes that serve molar spaces and the creative recoding of these practices; and the axis of spatio-temporal practices, which centers on processes of geographical deterritorialization, reterritorialization, the delineation of lines and networks of flight, and the analysis of rhythms.

Conclusion

This study, drawing upon a positive approach to the domination, has sought to elucidate the spatio-temporal nature of social relations of domination and to provide an initial framework and typology for understanding the processes of differentiation within these relations. By establishing a distinction between the negative and positive approaches to the understanding of relations of domination, the article has offered a criterion for evaluating the success or failure of spatial planning. It argues that spatial planning possesses social legitimacy only when it

highlights its active dimension—by transforming dominated spaces (molar spaces) into dominant spaces (molecular spaces) and by expanding dominant spaces—thereby promoting creativity, differentiation, and multiplicity. The legitimacy of spatial planning derives from the extent to which it contributes to the creation of diverse geographical units and the preservation of processes of differentiation. Emphasis on differentiation and multiplicity, however, does not imply separation, abstraction, or fragmentation of spatial units from one another. Rather, it refers to the assemblage of diverse and multiple spatial units into dynamic and empowered spatial bodies. The typology of the dynamics and differentiation of the spatial relations of domination, as presented in this article, provides geographers as spatial planners with a framework to, on the one hand, trace the dynamics of spatial configurations in terms of socio-spatial relations of domination through a genealogical approach to space, and on the other hand, normatively assess their own role in facilitating or impeding these changes and processes.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper. The author acknowledges the use of artificial intelligence (AI) tools for translating the manuscript from Persian to English and for editing and improving the English language of the article.

ماهیت فضایی و پویایی مناسبات اجتماعی استیلا و مشروعیت برنامه‌ریزی فضایی: یک مواجهه نظری

حجت‌اله رحیمی^۱^۱ - نویسنده مسئول، گروه جغرافیا، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: rahimi.h@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	استیلا از مهم‌ترین فرم‌های تعامل اجتماعی انسان محسوب می‌شود. مناسبات اجتماعی استیلا همواره از طریق پیکربندی‌های فضایی ظهور می‌یابند و هرگونه تغییر در این مناسبات مستلزم بازپیکربندی فضا است. نوشتار حاضر می‌کوشد بر اساس مفاهیمی که از فلسفه‌های نیچه، دلوژ، لوفور، فوکو و آرنه اکتباس می‌شود، ماهیت فضایی-زمانی مناسبات استیلا را تبیین و یک معیار هنجارین برای تعیین موقعیت جغرافیدانان و ارزیابی مشروعیت برنامه‌ریزی فضایی در این مناسبات ارائه نماید. این نوشتار دارای ماهیت نظری است و با اتخاذ یک رویکرد ترکیبی-گزینشی، مفاهیم فلسفه‌هایی را که به آن‌ها اشاره شد، تا جایی به کار می‌گیرد که برای دستیابی به پرسش‌ها و اهداف پژوهش مفید هستند. نوشتار حاضر استدلال می‌کند که دینامیک و پویایی مناسبات فضایی استیلا بر اساس دو محور زیر قابل تبیین است: محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی و محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی. این دو محور با یکدیگر درهم‌تنیده‌اند و دارای اثر هم‌افزایی بر یکدیگر هستند. بر اساس مناسبات و فرایندهای تفاوت‌یابی که در دو محور فوق رخ می‌دهد، هشت سنخ پویایی و تفاوت‌یابی مناسبات فضایی استیلا قابل تشخیص است: (۱) تفاوت‌یابی واکنشی-خودانگیخته-ماهوی، (۲) تفاوت‌یابی واکنشی-دگرانگیخته-ماهوی، (۳) تفاوت‌یابی کنشی-خودانگیخته-درجه‌ای، (۴) تفاوت‌یابی کنشی-دگرانگیخته-درجه‌ای، (۵) تفاوت‌یابی کنشی-خودانگیخته-ماهوی، (۶) تفاوت‌یابی کنشی-دگرانگیخته-ماهوی، (۷) تفاوت‌یابی واکنشی-خودانگیخته-درجه‌ای، (۸) تفاوت‌یابی واکنشی-دگرانگیخته-درجه‌ای. بر اساس این تیپولوژی، مشروعیت برنامه‌ریزی فضایی ناشی از میزان مشارکت و مساعدت آن در تسهیل فرایندهای تفاوت‌یابی کنش‌گرایانه و خلاق فضایی است. تیپولوژی پویایی و تفاوت‌یابی مناسبات فضایی استیلا این امکان را برای جغرافیدانان فراهم می‌آورد که بتوانند پویایی مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا را تبیین کنند و موقعیت خود را به‌مثابه برنامه‌ریزان فضا به نحو هنجاری ارزیابی نمایند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۸ تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۷/۱۲	
واژگان کلیدی: ابتدال فضایی سر، برنامه‌ریزی فضایی، فضاهای استیلاگر، فضاهای استیلاپذیر.	
استناد: رحیمی، حجت‌اله. (۱۴۰۵). ماهیت فضایی و پویایی مناسبات اجتماعی استیلا و مشروعیت برنامه‌ریزی فضایی: یک مواجهه نظری. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۸ (۲)، ۹۱-۷۱.	
http://doi.org/10.22059/jhgr.2026.405957.1008858	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران	نویسندگان ©

مقدمه

استیلا به مثابه یکی از مهم‌ترین فرم‌های تعامل اجتماعی انسان به مجموعه مناسبات اجتماعی میان نیروهای استیلاگر و نیروهای استیلاپذیر گفته می‌شود. از آنجا که مناسبات اجتماعی استیلا در خلأ فضایی شکل نمی‌گیرند و توسعه نمی‌یابند، استیلا، نیروهای استیلاگر و نیروهای استیلاپذیر همانند سایر جنبه‌های اجتماعی حیات دارای جنبه‌های فضایی هستند. بر این اساس، می‌توان درباره مناسبات فضایی استیلا اندیشید و واحدهای فضایی استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر را از یکدیگر متمایز کرد. مناسبات فضایی استیلا ممکن است میان قلمروها، مقیاس‌ها و شبکه‌های جغرافیایی شکل بگیرد. هرگاه دو واحد فضایی (قلمروها، مقیاس‌ها و شبکه‌ها) وارد مناسبات استیلا با یکدیگر شوند و مجموعه‌ای از مناسبات استیلاگری-استیلاپذیری میان آن دو شکل بگیرد، یک پیکر فضایی را بر می‌سازند. به بیان دیگر، یک پیکر فضایی متشکل از واحدهای فضایی استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر است. برای مثال شهر را می‌توان به مثابه یک پیکر فضایی در نظر گرفت که بر پایه مجموعه‌ای از محلات و مناطق (واحدهای فضایی) که محل استقرار طبقات اجتماعی-اقتصادی فرادست و فرودست است، سازمان یافته است. همان‌طور که دلوز اشاره می‌کند، هرگاه دو نیروی ناهمسان وارد مناسبات با یکدیگر شوند، یک پیکر را بر می‌سازند (Deleuze, 2006:40). پیکر فضایی به نحو درون بودی دارای یک نظام سلسله‌مراتبی از فضاها، استیلاگر و فضاها، استیلاپذیر است: قلمروهای استیلاگر و قلمروهای استیلاپذیر، شبکه‌های استیلاگر و شبکه‌های استیلاپذیر، و سطوح استیلاگر و سطوح استیلاپذیر. هرگاه از پیکر فضایی صحبت می‌کنیم، الزاماً از مناسبات میان واحدهای فضایی ناهمسان از نظر نیرو، یعنی واحدهای استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر درون این پیکر، صحبت می‌کنیم. پیکر فضایی را باید به مثابه یک مونتاژ تفسیر کنیم که به‌طور پیوسته در حال قلمروزدایی و باز قلمروسازی اشیاء و مناسباتی است که درون آن در جریان است (Deleuze & Guattari, 1983; Gilles & Guattari, 1987). پیکر فضایی نه یک ساختار ثابت بلکه فرایندی از شدن‌های پیوسته نیروهایی است که درون آن استقرار یافته‌اند. پیکر فضایی لحظه‌ای از بازپیکربندی مناسبات نیروهای خود باز نمی‌ایستد. پیکر فضایی به مثابه یک مونتاژ توسط ماشین انتزاعی استیلا سازمان‌دهی می‌شود. ماشین انتزاعی استیلا از طریق آرایش و بازآرایی پدیده‌ها و نیروهایی که درون یک پیکر فضایی توزیع شده‌اند، مناسبات نیرو را - مناسبات استیلاگر-استیلاپذیر- در فرم‌های متفاوتی از قلمروها، مقیاس‌ها و شبکه‌های جغرافیایی و در میان اشیایی که درون پیکر فضایی توزیع شده‌اند، تولید می‌کند. مناسبات استیلاگری-استیلاپذیری که میان قلمروها، مقیاس‌ها و شبکه‌های متفاوت شکل می‌گیرد و پدیده‌های انسانی و غیرانسانی را به شیوه‌های متکثری درون این واحدهای فضایی به یکدیگر پیوند می‌دهد، محصول ماشین انتزاعی استیلا است. اگرچه این ماشین فرم‌های جغرافیایی متفاوتی از استیلا را پدید می‌آورد، اما خود ماشین در وضعیت بالقوگی و بدون فرم است. ماشین انتزاعی استیلا در فرایند سازمان‌دهی پیکر فضایی، میان دو مؤلفه اساسی پیوند برقرار می‌کند: پدیده‌هایی انسانی و غیرانسانی که هنوز فرم جغرافیایی معینی را پذیرا نشده‌اند و کارکرد استیلا که در فرم‌های جغرافیایی متفاوتی بر این پدیده‌ها افکنده می‌شود. ماشین انتزاعی استیلا به مثابه یک دیالگ عمل می‌کند و فرایندهای کدگذاری، قلمروسازی-قلمروزدایی-باز قلمروسازی، مقیاس‌بندی-مقیاس‌زدایی-باز مقیاس‌سازی، شبکه‌سازی-شبکه‌زدایی-باز شبکه‌سازی را درون یک پیکر فضایی هدایت می‌کند. ماشین انتزاعی استیلا نقشه‌ای فرم نایافته است که به پیکر فضایی فرم می‌بخشد یا آن را پیکربندی می‌کند. پیکر فضایی فعلیت‌یابی یا تبلور فضایی خلاقانه‌ای از ماشین انتزاعی استیلا است و مناسبات نیرو میان پدیده‌هایی که درون یک پیکر فضایی درهم‌تنیده شده‌اند، مناسبات سیال و در معرض شدن پیوسته است. ماشین انتزاعی استیلا در یک پیکربندی فضایی خاص به نحو خلاقانه فعلیت می‌یابد و متبلور می‌شود.

تحلیل مناسبات استیلا همواره در کانون مباحث فلسفی بوده است، اگرچه به جنبه‌های فضایی آن کمتر پرداخته شده

است. برای مثال، مفهوم استیلا یکی از مفاهیم کلیدی در فلسفه شوپنهاور (Schopenhauer, 1969) هگل (Hegel, 1998)، نیچه (Nietzsche, 2011)، دلوز (Deleuze, 2006) و فوکو (Foucault, 2020) است. برای شوپنهاور حیات فرد، تنازعی پیوسته برای بقا و استیلا است و استیلا بیانی از اراده معطوف به حیات است. برای هگل، مناسبات استیلا میان ارباب و برده راهی است که ارباب از طریق آن خود را تأیید می‌کند. مناسبات استیلا در فلسفه هگل لحظه‌ای هستی‌شناختی در فرایند توسعه روح و خودآگاهی است. برای نیچه نیز حیات در ذات خود چیزی جز تصرف و استیلا نیست و برای دلوز و فوکو، استیلا نتیجه تحمیل ساختاری یک نیرو بر نیروی دیگر است. تحلیل مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا در علوم اجتماعی نیز موردتوجه بوده است. تحلیل سازمان فضایی-اجتماعی شهرها توسط گروهی از جامعه‌شناسان، اقتصاددانان و جغرافیدانان دانشگاه شیکاگو مانند ارنست برگس (Burgess, 1928)، ادوارد پارک (Park, 2019)، رودریک مک کنزی (McKenzie, 1924)، هومر هویت (Hoyt, 1939)، چانسی هریس و ادوارد اولمن (Harris & Ullman, 1945) که از آن‌ها تحت عنوان مکتب شیکاگو یاد می‌شود، از معروف‌ترین تحلیل‌ها درباره مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا است. ویژگی متمایز مکتب شیکاگو در تحلیل مناسبات استیلا، تحلیل هم‌زمان و درهم‌تنیده جنبه‌های فضایی و اجتماعی این مناسبات است. دیدگاه‌های زیمل (Simmel, 1971) درباره مناسبات اجتماعی استیلا نیز قابل‌تأمل هستند و بینش‌های مفیدی را در این باره فراهم می‌آورند، اگرچه او صرفاً به جنبه‌های اجتماعی آن توجه داشته است. جغرافیدانان مارکسیست (Harvey, 1985) نیز همواره به مناسبات استیلا میان نیروی کار و سرمایه‌داران در مقیاس‌های شهری توجه داشته‌اند. تحلیل مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا در علوم اجتماعی تنها به مقیاس یک شهر محدود نشده است، بلکه در مقیاس‌های منطقه‌ای و جهانی نیز نظریه‌هایی مانند نظریه مرکز-پیرامون فریدمن (Friedman, 2002; Friedmann, 1967) و نظریه وابستگی (Frank, 1991; Prebisch, 1988) مناسبات استیلا را در مقیاس‌های منطقه‌ای و جهانی تحلیل کرده‌اند. این نظریه‌ها نیز بر مبنای تحلیل مجموعه‌ای از مناسبات استیلا میان شهرهای مرکزی یا استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر یا پیرامونی توسعه‌یافته‌اند، به‌نحوی که فضاهای پیرامونی به فضاهای مرکزی وابسته هستند (Friedmann, 1967:22).

مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا، فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر را می‌توان به شیوه‌های ایجابی یا سلبی مفهوم‌سازی کرد. شیوه متعارف مفهوم‌سازی این فضاها شیوه سلبی است. نمونه بارز این شیوه مفهوم‌سازی را می‌توان در متون جغرافیدانان مارکسیست مشاهده نمود. بر این اساس، فضاهای استیلاگر (قلمرو، شبکه یا سطح) به فضاهایی گفته می‌شود که اراده و توان سایر فضاها را در راستای اراده و توان خودکنترل می‌کنند و در مقابل، فضاهای استیلاپذیر (قلمرو، شبکه یا سطح) به فضاهایی گفته می‌شود که توسط فضاهای استیلاگر از توان و اراده خود جدا شده‌اند و اراده و توان آن‌ها توسط فضاهای استیلاگر کنترل و بهره‌برداری می‌شود. در این تفسیر، استیلاگری همواره استیلا بر دیگری است. اگر بخواهیم این فضاها را بر اساس مفاهیم دلوزی توصیف کنیم، این فضاها فضاهای مولار (Deleuze & Guattari, 1983; Gilles & Guattari, 1987) هستند و بر مناسبات سلسله‌مراتبی استوارند. از سوی دیگر، این فضاها را می‌توان به شیوه ایجابی نیز مفهوم‌سازی کرد. در این شیوه مفهوم‌سازی، که مورد تأکید نیچه و دلوز است، فضای استیلاگر به فضایی گفته می‌شود که آنچه را اراده می‌کند، انجام می‌دهد یا اراده سایر فضاها را به توان این فضاها الحاق می‌کند. فضاهای استیلاپذیر ایجابی فضاهای مولکولی (اصطلاح دلوزی) هستند و بر بنیان خطوط گریز و مناسبات ریزومی شکل می‌گیرند و توسعه می‌یابند. همچنین، فضای استیلاپذیر به فضایی گفته می‌شود که از توان خود جدا شده است یا اراده و توان سایر فضاها را در راستای اراده و توان خودکنترل می‌کند. به بیان دیگر، هرگاه اولویت یک فضای استیلاگر جدا کردن اراده و خواست فضاهای دیگر از توانشان باشد، خود فضای استیلاگر نیز به یک فضای استیلاپذیر

تبدیل می‌شود. بر اساس تفسیر ایجابی از مفهوم استیلا، فضای استیلاگر فضایی نیست که بر فضاهای دیگر استیلا داشته باشد و اراده و توان سایر فضاها را در راستای اراده و توان خود کنترل می‌کند، بلکه فضایی است که قادر است آنچه را خودش اراده می‌کند، بدون آن که اراده سایر فضاها را محدود نماید، انجام دهد. مفهوم فضای استیلاگر بر اساس خوانش نیچه-دلوزی دارای پیچیدگی خاصی است و نباید آن را بر اساس فهم متعارف از مفهوم استیلا تفسیر کرد. در نتیجه این سوءبرداشت‌ها از مفهوم استیلا در فلسفه نیچه بوده است که فلسفه او متهم به زمینه‌سازی برای اندیشه فاشیستی شده است (Deleuze, 2006). نوشتار حاضر بر مفهوم استیلا متمرکز می‌شود و جنبه‌های نظری و روش‌شناسی آن را در ارتباط با موضوع برنامه‌ریزی فضایی تبیین می‌نماید. استیلا، فضا و برنامه‌ریزی فضایی سه مفهوم کلیدی نوشتار حاضر هستند. اهمیت توجه به این سه‌گانه مفهومی از آنجا ناشی می‌شود که هرگونه اراده معطوف به توسعه اجتماعی اقتصادی تنها هنگامی می‌تواند اثربخش و کارآمد باشد که بتواند فضای متناسب با این تغییرات را بازآفرینی کند و در فضا متبلور شود. اراده‌ای که نتواند خود را در فضا متبلور کند و جغرافیای خاص خود را بیافریند، پیشاپیش اراده‌ای شکست‌خورده است. اگر اراده معطوف به توسعه تنها بکوشد ساختارهای نمادین، سیاسی و مادی را تغییر دهد، بدون اینکه این تغییرات با بازپیکربندی و بازآرایی فضا همراه باشند، شکست خواهد خورد. توسعه اجتماعی-اقتصادی بدون دستیابی به توسعه فضایی ناممکن است. مقصود ما این نیست که توسعه فضایی مقدم بر توسعه اجتماعی-اقتصادی است، بلکه توسعه اجتماعی-اقتصادی هم‌زمان و درهم‌تنیده با توسعه فضایی رخ می‌دهد. اراده معطوف به بازپیکربندی و بازآرایی فضا به رخدادی اشاره دارد که ما از آن با عنوان برنامه‌ریزی فضایی یاد می‌کنیم.

نوشتار حاضر، با توجه به اهمیت فضا و برنامه‌ریزی فضایی در تغییر مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا، در راستای تدوین پاسخی نظری به سه پرسش زیر سازمان‌دهی شده است: ۱) استیلا به‌مثابه یکی از مهم‌ترین فرم‌های تعامل اجتماعی دارای چه ماهیت فضایی است؟ ۲) مناسبات فضایی استیلا دارای چه دینامیک و پویایی زمانی هستند و چگونه می‌توان این دینامیک را تبیین کرد؟ ۳) آیا برنامه‌ریزی فضایی قادر است در مناسبات اجتماعی استیلا تغییر ایجاد کند و مداخله آن در این مناسبات، تحت چه شرایطی دارای مشروعیت اجتماعی است؟ نوشتار حاضر از دو منظر از رویکردهای دیگر مانند رویکرد مارکسیسم یا رویکرد داروینیسم اجتماعی حاکم بر مکتب شیکاگو که آن‌ها نیز به مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا توجه داشته‌اند، متمایز می‌شود. از یک‌سو، برخلاف رویکرد داروینیسم اجتماعی صرفاً به تحلیل و تبیین مناسبات استیلا نمی‌پردازد، بلکه معیاری هنجارین برای ارزیابی این مناسبات ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، برخلاف رویکرد سلبی مکتب مارکسیسم به مناسبات استیلا، رویکردی ایجابی را در چارچوب دیدگاه‌های نیچه و دلوز پیشنهاد می‌دهد. درحالی‌که رویکردهای مارکسیستی رویکردی سلبی به مناسبات استیلا دارند و می‌کوشند فضاهای استیلاگر را به نفع فضاهای استیلاپذیر حذف کنند، نوشتار حاضر ضمن دفاع از فضاهای استیلاگر، معتقد است باید به‌جای رویکرد سلبی به فضاهای استیلاگر، فضاهای استیلاپذیر را به فضاهای استیلاگر تبدیل کرد. همچنین، برخلاف رویکرد مارکسیستی به مفهوم استیلا که این مفهوم را در نسبت با مناسبات طبقاتی (طبقه سرمایه‌دار و طبقه کارگر) تحلیل و ارزیابی می‌نماید، مفهوم استیلا در این نوشتار صرفاً به مناسبات طبقاتی محدود نمی‌شود، بلکه با اتخاذ نگرش جامع‌تر، به مناسبات فضایی میان نیروهای اجتماعی دولت، بازار و جامعه اشاره دارد. رویکردی که در نوشتار حاضر ارائه می‌شود این امکان را برای برنامه‌ریزان فضایی فراهم می‌آورد تا از یک‌سو بتوانند پویایی و دینامیک پیکربندی‌های فضایی را برحسب مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا ردیابی نمایند و از سوی دیگر، موقعیت خود را در تسهیل یا تعویق این تغییرات و پویایی‌ها به نحو هنجارین ارزیابی نمایند.

روش پژوهش

نوشتار حاضر می‌کوشد برای پرسش‌هایی که آن‌ها را در بخش پیش برشمردیم، پاسخ‌های نظری را در چارچوب دیدگاه‌های فلسفی نیچه (Nietzsche, 2011, 2023)، فیلسوف آلمانی، و دلوز (Deleuze, 2006; Deleuze & Guattari, 1983; Gilles & Guattari, 1987)، فیلسوف فرانسوی، فراهم آورد، اگرچه تنها به دیدگاه‌های نیچه و دلوز بسنده نشده است و مبتنی بر یک نگرش ترکیبی-گزینشی، از نظرات اندیشمندان دیگری مانند فوکو (۲۰۲۰)، لوفور (۱۹۹۲) و آرنت (۱۹۷۵) نیز بهره می‌برد. مفاهیم فلسفه نیچه و دلوز نه تنها امکان تبیین مناسبات فضایی استیلا را برای جغرافیدانان فراهم می‌آورد، بلکه هم‌چنین، هنجارهایی را به منظور ارزیابی مناسبات استیلا ارائه می‌نماید که برای جغرافیدانان به مثابه مدعیان برنامه‌ریزی فضایی این فرصت را فراهم می‌آورد تا از یک سو بتوانند مناسبات میان فضاهای جغرافیایی را و از سوی دیگر، موقعیت خود را به مثابه برنامه‌ریز فضایی و در چارچوب مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا به نحو هنجارین ارزیابی نمایند. به بیان دیگر، مفاهیم نیچه و دلوز نه تنها دارای این قابلیت هستند که تبیین رفتاری از الگوها و فرایندهای فضایی استیلا فراهم آورند، بلکه ارزیابی هنجاری از این الگوها و فرایندها را نیز امکان‌پذیر می‌سازند. برای این منظور، این نوشتار بر اساس ایده‌های نیچه و دلوز درباره ماهیت، مناسبات و کارکرد نیروهای استیلاگر و استیلاپذیر، هشت سنخ متفاوت از فضاهای جغرافیایی را معرفی می‌نماید. این سنخ‌شناسی به جغرافیدانان که می‌کوشند فرایند توسعه فضایی را از طریق ابزار برنامه‌ریزی فضایی پیگیری کنند، این امکان را فراهم می‌کند که پویایی و دینامیک پیکربندی‌های فضایی را ردیابی نمایند و هم‌چنین، موقعیت و توانایی خود را در تسهیل یا تعویق این تغییرات و پویایی‌ها ارزیابی نمایند. افزون بر مفاهیم نیچه-دلوزی، نوشتار حاضر مفاهیم لوفور مانند تولید و بازتولید فضا، تفاوت‌های بیشینه، تفاوت‌های کمینه، فضاهای انتزاعی، مفاهیم فلسفه فوکو مانند گفتمان و هم‌چنین مفاهیم ابتذال شر، فضاهای ظهور، مدیریت و سیاست، کنش و کثرت را از آرنت به کار می‌گیرد. این شخصیت‌ها دارای موضع فلسفی یکسانی نیستند. برای مثال، لوفور در مبانی نظری خود تحت تأثیر فلسفه هگل و مارکس است، اما دلوز مدعی ارائه موضعی ضد هگلی در فلسفه است. مقصود نگارنده از بیان این تفاوت‌ها آن است که نوشتار حاضر با همه مواضع و دیدگاه‌های فلسفی این متفکرین همراه نیست و با وقوف به تفاوت‌ها و تضادهایی که این شخصیت‌ها با یکدیگر دارند، مفاهیم فلسفی آن‌ها را تا جایی که کار می‌گیرد که برای پاسخ به پرسش‌های این نوشتار مفید هستند. بنابراین، نوشتار حاضر در مواجهه با شخصیت‌هایی که ذکر آن‌ها رفت، موضع گزینشی-تلفیقی اتخاذ می‌کند و ضمن آن‌ها که با برخی از مفاهیم و مبانی فلسفی آن‌ها همراه است، با برخی دیگر از مفاهیم و مبانی آن‌ها موافق نیست. از خواننده انتظار می‌رود این نوشتار را درون یک موضع فلسفی خاص قرار ندهد و موافقت نوشتار حاضر با فلسفه‌ها و شخصیت‌های فوق را تنها تا محدوده‌ای بپذیرد که در این نوشتار به مفاهیم فلسفی آن‌ها اشاره و استناد شده است و نه فراتر از این محدوده. در نوشتار حاضر اصطلاحات و مفاهیم دلوز بدان سبب که دارای بار جغرافیایی هستند، بیشتر به کار رفته است، اما این به معنای ارجحیت مبانی و پیش‌فرض‌های فلسفه او در مقایسه با فلسفه سایر شخصیت‌ها نیست. افزون بر این، هر یک از این شخصیت‌ها دارای اندیشه و فلسفه‌ای منسجم و یکپارچه در طی حیات فکری خود نیستند و موقعیت‌های فلسفی متفاوتی را برگزیده‌اند. برای مثال، دلوز در برگسونیسم (Deleuze, 1991) که از نخستین آثار او محسوب می‌شود، علیه فضا و زمان فضامند می‌نویسد و در فلسفه چپست (Deleuze & Guattari, 1994) که آخرین اثر اوست، در دفاع از فضا و ژئوفلسفه بحث می‌کند و این ایده را پیش می‌کشد که فلسفه اساساً ژئوفلسفه است. مشهور است که او در واپسین سال‌های حیات خود در حال نگارش متنی درباره فلسفه مارکس بود درحالی‌که موضع غایت‌انگارانه هگلی-مارکسی موضعی بود که دلوز بخشی از حیات فکری خود را وقف مبارزه با آن کرده بود.

برای پاسخ به پرسش‌های فوق، این نوشتار به دو بخش اساسی تقسیم شده است. در بخش اول، کیفیت فضایی مناسبات استیلا تحلیل می‌شود و تیپولوژی پویایی این مناسبات از منظر فضایی تبیین می‌گردد. در بخش دوم، جایگاه و اعتبار برنامه‌ریزی فضایی در فرایند مداخله برای تغییر در مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا تشریح خواهد شد.

یافته‌ها

ماهیت و دینامیک مناسبات فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر

فضا را باید به مثابه مونتاژ یا پیکری در نظر گرفت (مفهوم پیکر در این نوشتار دارای اولویت بیشتری است و مناسبت بیشتری با مفاهیم فضا، پیکربندی و بازپیکربندی فضایی پیوند دارد) که پدیده‌ها یا نیروهای ناهمگن انسانی (اجتماعی و اقتصادی) و غیرانسانی در قالب قلمروها، شبکه‌ها و سطوح جغرافیایی درون آن توزیع و به یکدیگر متصل شده‌اند و بر حسب نحوه استقرار خود درون این پیکر و پیوندهایی که میان آن‌ها شکل می‌گیرد، موجب برساخت پیکربندی‌های فضایی خاص می‌شوند. نیروهای اجتماعی و اقتصادی، آثار خود را درون این پیکر یا مونتاژ متبلور می‌سازند و به واسطه تبلور فضایی نیروهای خود، جایی را درون پیکر فضایی اشغال می‌کنند. نه تنها خود فضا دارای نیروی علی است و موجب تفاوت‌یابی کمی و کیفی پدیده‌ها می‌شود (Sayer, 1985)، بلکه هر یک از نیروهای اجتماعی و اقتصادی مستقر در آن مانند دولت، بازار و جامعه مدنی نیز دارای نیروهای خاص خود هستند و بر این اساس، مناسبات پیچیده‌ای از نیروها را از یک سو میان فضا و نیروهای اجتماعی و اقتصادی مستقر درون آن و از سوی دیگر میان نیروهای اجتماعی-اقتصادی با یکدیگر برمی‌سازند. نیروهای اجتماعی از یک سو توسط فضا شکل داده می‌شوند و از سوی دیگر به فضا شکل می‌دهند. به بیان دیگر، قلمروها، شبکه‌ها و سطوح جغرافیایی به مثابه مهم‌ترین واحدها و فرم‌های فضایی، به پراکتیس‌های فضایی دولت، بازار و جامعه مدنی شکل می‌دهند و به نحو متقابل، به واسطه این پراکتیس‌ها شکل داده می‌شوند. پیکر فضایی به مثابه پدیده‌ای چندشکلی و چندبعدی دارای این قابلیت است که نیروی خود را بر نیروهای انسانی (اجتماعی) و غیرانسانی اعمال کند و سپس این نیروها، پیکر فضایی را از طریق فرایندهای جغرافیایی متنوعی مانند قلمروزدایی، قلمروسازی، بازقلمروسازی، شبکه‌سازی، شبکه‌زدایی، مقیاس‌زدایی و بازمقیاس‌سازی، در فرم‌های متفاوتی از قلمروها، شبکه‌ها و سطوح نوین برمی‌سازند. این مناسبات متقابل بر ساختی میان فضا و نیروهای اجتماعی را می‌توان ساختمندی فضایی-اجتماعی نامید. مفهوم ساختمندی فضایی-اجتماعی به نقش نیروی فضا در صورت‌بندی مناسبات اجتماعی و نقش نیروهای اجتماعی در پیکربندی و بازپیکربندی فضا اشاره دارد. پیوندهایی که میان نیروهای ناهمگن اجتماعی (دولت، بازار و جامعه) با فضا و میان نیروهای ناهمگن اجتماعی با یکدیگر شکل می‌گیرد، ثابت و پایدار نیستند، بلکه این پیوندها به واسطه حفره‌هایی که درون هر پیوند است و امکان‌های شدن، خلاقیت و خطوط گریز را فراهم می‌آورند، سیال هستند و به طور پیوسته در حال قلمروزدایی و آفرینش قلمروهای جدید و متشکل از پیوندهای نوین هستند.

قلمروها، شبکه‌ها و سطوح جغرافیایی که درون یک پیکر یا مونتاژ فضایی پیکربندی شده‌اند، بر حسب کیفیت و کمیت نیروهای اجتماعی، دارای مناسبات پیچیده‌ای از استیلا متشکل از مناسبات مولار (سلسله‌مراتبی) و مولکولی (ریزومی و هموار) هستند. نیروهای ناهمگن اجتماعی بر حسب این مناسبات درون یک پیکرهای فضایی آرایش می‌یابند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، ماشین انتزاعی استیلا این عناصر و نیروها را در فرم‌های متنوع جغرافیایی سازمان‌دهی می‌کند و فعلیت می‌یابد. مجموعه‌ای پیچیده و سیال از مناسبات مولار و ریزومی میان واحدهای فضایی (قلمروها، شبکه‌ها و سطوح) پیکرهای فضایی را برمی‌سازد. پیکر فضایی مجموعه‌ای متشکل از قلمروها، شبکه‌ها و سطوح و مناسبات سیال نیرو میان این واحدهای جغرافیایی است و بر حسب فرایند ساختمندی فضایی-اجتماعی، به طور پیوسته بازپیکربندی

می‌شود. پیکر فضایی به پیکری گفته می‌شود که از طریق مناسبات نیرو میان دو یا چند واحد فضایی متفاوت، مانند دو قلمرو، دو شبکه یا دو سطح، ساخته می‌شود. پیکری که از درون این مناسبات ظهور می‌یابد، همواره در معرض شدن، پیکرزدایی و بازپیکربندی است. این پیکر، پدیده‌ای سیال از واحدهای فضایی متفاوت بر حسب نیروست و بر حسب عملکرد ماشین انتزاعی استیلا فرم‌های متفاوت جغرافیایی را پذیرا است. این واحدها را می‌توان بر حسب موقعیت آن‌ها درون مناسبات فضایی استیلا، با تبعیت از فلسفه نیچه و دلوز (Deleuze, 2006; Nietzsche, 2011, 2023)، به واحدها یا فضاهای استیلاگر (فضاهای مولکولی) و واحدها یا فضاهای استیلاپذیر (فضاهای مولار) تقسیم کرد. بر اساس این تقسیم‌بندی، پیکر فضایی به نحو درون بود و توأمان دارای شبکه‌ای از مناسبات مولار و مولکولی از فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر است: قلمروهای استیلاگر و قلمروهای استیلاپذیر، شبکه‌های استیلاگر و شبکه‌های استیلاپذیر، و سطوح استیلاگر و سطوح استیلاپذیر. هرگاه از پیکر یا مونتاژ فضایی صحبت می‌کنیم، الزاماً از مناسبات میان واحدهای فضایی ناهمسان از نظر نیرو، یعنی واحدهای استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر درون این پیکر، صحبت می‌کنیم. یک قلمرو خاص، یک شبکه یا یک سطح خاص، دارای موقعیت خاص خود درون یک پیکر فضایی مشخص است و اعمال نیرو برای تصرف این مقرها و موقعیت‌ها یا برای استیلا بر قلمروها، شبکه‌ها و سطوحی که در این موقعیت‌ها توزیع شده‌اند، پیکر فضایی را به شبکه پیچیده‌ای از میدان برخورد نیروها و خطوط گریزی که در این میدان ترسیم شده است، تبدیل می‌کند. پیکر فضایی عرصه شدن‌های فضایی، قلمروزدایی و بازقلمروسازی‌های فضایی پیوسته است.

به همان طریق که یک پیکر فضایی، پدیده‌ای متکثر از نیروها و واحدهای فضایی ناهمگن است، خود یک واحد فضایی، برای مثال یک قلمرو نیز متشکل از عناصر ناهمگن و متکثری است. این عناصر، وحدت واحد فضایی را به آن اعطا می‌کنند. هنگامی که عناصر یک واحد فضایی فاقد ارتباط عملکردی با یکدیگر و در مقابل، دارای همگنی عملکردی باشند، وحدت واحد فضایی یک وحدت صوری است، اما هنگامی که میان عناصر یک واحد فضایی، مناسبات متقابل کارکردی وجود داشته باشد، وحدت واحد فضایی یک وحدت کارکردی ریزوماتیک یا سلسله‌مراتبی است. برای مثال، مناطق کلان‌شهری را می‌توان به مثابه یک واحد فضایی برخوردار از وحدت کارکردی در نظر گرفت که اگرچه مناسبات متضادی از نیروها (تضاد میان نیروی کار و نیروی سرمایه) در میان عناصر آن جاری است، اما از سوی دیگر، این نیروها خود را در مواجهه با سایر واحدهای فضایی، یعنی مناطق کلان‌شهری دیگر، به مثابه یک کلیت منسجم سازمان‌دهی می‌کنند و می‌کوشند با تکیه بر فرایندهای قلمروسازی، مقیاس‌سازی و شبکه‌سازی‌های خلاقانه در فرایند رقابت با سایر مناطق کلان‌شهری، سرمایه و نیروی کار بیشتری را به سوی خود جذب کنند (Harvey, 1985). عناصر یک واحد فضایی، خواه دارای وحدت صوری یا وحدت کارکردی باشند، یک کلیت منسجم را تشکیل می‌دهند و برای اعمال اراده معطوف به قدرت، وارد مناسبات نیرو با سایر واحدهای فضایی می‌شوند.

هر واحد فضایی تحت عملکرد آنچه ماشین انتزاعی استیلا می‌نامیم، استیلاگری خود را در دو سطح متفاوت پیگیری می‌کند: در سطح اول، یک واحد می‌کوشد بر فضا و نیروهای آن استیلا پیدا کند و از نیروهای فضا در راستای اراده معطوف به نیروی خود بهره‌برداری کند. این وجه از استیلاگری دارای جنبه ایجابی و تأییدی است، زیرا یک واحد فضایی با کنترل و بهره‌گیری از اصول فضایی، می‌تواند توانایی خود را به نحو ریزوماتیک گسترش دهد. در سطح دوم، هر واحد فضایی می‌کوشد توان سایر واحدهای فضایی را در راستای اراده خود به کار گیرد. این وجه از استیلاگری ممکن است دارای جنبه سلبی و واکنش‌گرایانه باشد و فضای استیلاگر را به فضای استیلاپذیر تبدیل نماید، زیرا یک واحد فضایی ممکن است از طریق بهره‌برداری از توان سایر واحدهای فضایی، توان خود را گسترش دهد، درحالی‌که واحدهای فضایی

دیگر را از گسترش توان خود بازدارد. بنابراین، هنگامی که از مفهوم استیلا بر اساس واحدهای فضایی بحث می‌کنیم، با پدیده استیلا مضاعف مواجه هستیم: مناسبات استیلا میان یک واحد فضایی و اصول و قواعد فضایی و از سوی دیگر، مناسبات استیلا میان یک واحد فضایی و واحدهای فضایی دیگر. واحدهای فضایی که موقعیت‌های بهینه موجود درون یک پیکر فضایی را تصرف می‌کنند، به مثابه فضاهای استیلاگر عمل می‌کنند، زیرا این واحدها شیوه پیکربندی فضایی را درون یک پیکر تعیین می‌کنند و سایر واحدهای فضایی بر حسب موقعیت خود در ارتباط با این واحدها، درون یک پیکر فضایی استقرار پیدا می‌کنند. فضاهای استیلاگر فضاهایی هستند که فرایند پیکربندی و بازپیکربندی یک پیکر فضایی بر محوریت آن‌ها استوار است. به بیان نیچه‌ای، آن‌ها دارای توانایی تغییر شکل دادن به فضا هستند و با نیروهای دیونیزوسی مترادف‌اند و بر خطوط گریز حرکت می‌کنند. سایر واحدهای فضایی که در پیرامون فضاهای استیلاگر توزیع می‌شوند، فضاهای کین‌توز و استیلاپذیری هستند که خود را با شرایطی که از سوی فضاهای استیلاگر تعیین می‌شود، منطبق می‌سازند. این فضاها ارزش‌های مورد تأیید فضاهای استیلاگر را به مثابه ارزش‌های خود می‌پذیرند (Simmel, 1971) و از پذیرش بار مسئولیت تعریف ارزش‌های زندگی شانه خالی می‌کنند. تحت این شرایط، آن‌ها هم از فضاهای استیلاگر فرمان می‌برند، زیرا بر اساس ارزش‌های آن‌ها، به کنش منفعلانه اقدام می‌کنند، و از سوی دیگر، در برابر فضاهای استیلاگر مقاومت می‌کنند و به ضدیت با آن‌ها برمی‌خیزند، زیرا نیرو از جانب فضاهای استیلاگر بر آن‌ها اعمال می‌شود (Simmel, 1971). فضاهای استیلاگر نیز از پذیرش بار مسئولیت ارزش‌های زندگی شانه خالی می‌کنند، اما نه به این سبب که ارزش‌ها و هنجارهای مورد تأیید فضاهای دیگر را به مثابه ارزش‌های خود بپذیرند، بلکه آن‌ها از ارزش‌هایی که قبلاً آفریده‌اند و مبنای کنش آن‌ها بود، عبور می‌کنند تا ارزش‌های جدیدی را برای کنش، زندگی و گسترش توانایی خود بیافرینند. فضای استیلاگر، بر اساس منطق آفرینش‌گری خود، فضای تخریب پیوسته (Deleuze, 177: 2006) و پیکربندی خود بر حسب هنجارها و ارزش‌های نوین است. در مقابل، فضاهای استیلاپذیر، فضاهای انطباق‌پذیر هستند. در هر لحظه و در هر مختصاتی که با منطق انطباق و سازگاری مواجه می‌شویم، فضاهای استیلاپذیر نیز در آن لحظه‌ها و مختصات نیز حاضر هستند. آن‌ها فاقد توان پیکربندی و بازپیکربندی فضایی‌اند، زیرا به سبب مسئولیت‌ناپذیری منفعلانه، از توان خود جدا شده‌اند و توان آن‌ها توسط فضا و توسط فضاهای استیلاگر کنترل می‌شود. آن‌ها به این سبب که از توان خود جدا شده‌اند و نمی‌توانند توان خود را در راستای اراده خود به کار گیرند، تحت خدمت و کنترل فضاهای استیلاگر، ایفای نقش می‌کنند (Deleuze, 2006) و نیز به همین سبب، فضاهای کین‌توزی‌اند.

بر اساس مبانی و پیش‌فرض‌هایی که نوشتار حاضر بر آن‌ها استوار است، ضرورت دارد در تفسیر فرایند پیکربندی‌ها و بازپیکربندی‌های فضایی، سهمی از نیرو را نیز برای فضای مطلق در نظر گرفت. برنامه‌ریزی فضایی را نباید صرفاً بر اساس مفهوم فضاهای نسبی فهمید. اگرچه نظریه برنامه‌ریزی فضایی معاصر به نحو نامتقارنی به نفع فضاهای نسبی توسعه یافته است و در فلسفه دلوز نیز این فضاها دارای اولویت‌اند، اما غفلت از مفهوم فضای مطلق به معنای توقف اعمال نیرو از سوی این فضا نیست. فضای مطلق دارای نیرو است و نیروی خود را هم بر فضاهای استیلاگر و هم بر فضاهای استیلاپذیر اعمال می‌کند.

اگر این پیش‌فرض را بپذیریم که فضای مطلق دارای نیرو است، واحدهای فضایی استیلاگر چگونه موقعیت برتر خود را به مثابه نیروهای کنشگر و خلاق درون یک پیکر فضایی حفظ می‌کنند و چگونه می‌توانیم همچنان آن‌ها را فضاهای استیلاگر و کنشگر بنامیم؟ در مواجهه با فضا و نیروهای آن، تفاوت بارزی را می‌توان میان فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر تشخیص داد. فضاهای استیلاگر از طریق آگاهی به اصول فضا می‌کوشند فضا را در راستای توان و اراده خود کنترل کنند، درحالی که فضاهای استیلاپذیر فاقد آگاهی به اصول فضا هستند و به واسطه عدم پذیرش و مقاومت در برابر

اصول فضا، واکنشگری مضاعف را تجربه می‌کنند. آن‌ها از یک‌سو تحت استیلای ناخواسته اصول فضا هستند و قادر نیستند فضا را در راستای گسترش اراده و توان خود به کار بگیرند و از سوی دیگر، از توان خود جدا شده‌اند و به فضاهای ضعیف و فاقد توان و قدرت تبدیل شده‌اند. در مقایسه، فضاهای استیلاگر کنشگری مضاعف را در فرایند پیکربندی و بازپیکربندی فضایی تجربه می‌کنند. آن‌ها از یک‌سو بر اصول فضا کنترل دارند و از سوی دیگر، توان خود را بر حسب اراده خود در فضا توزیع می‌کنند. کنترل اصول حاکم بر فضا یکی از تکنولوژی‌های قدرت - اصطلاح فوکویی (Foucault, 1977) — است. برخلاف فضاهای استیلاپذیر که اصول فضا را نفی و در برابر آن مقاومت می‌کنند، فضاهای استیلاگر اصول فضا را تأیید می‌کنند و این اصول را در راستای اراده معطوف به قدرت خود به کار می‌گیرند.

نوشتار حاضر به واسطه تأکید و اهمیتی که برای فضا و خودآگاهی نسبت به اصول فضا (خودآگاهی فضایی یا خودآگاهی جغرافیایی) در فرایند کنشگری فضاهای استیلاگر قائل است، با دیدگاه‌های نیچه و دلوژ و فوکو مخالف است. نیچه و دلوژ فضا و اصول و نیروهای حاکم بر فضا را در تحلیل مناسبات استیلا نادیده می‌گیرند، درحالی‌که نوشتار حاضر معتقد است فضای مطلق دارای نیروی علی است و توان یک واحد فضایی صرفاً در نسبت با سایر واحدهای فضایی تعریف نمی‌شود، بلکه فضای مطلق به مثابه عرصه استقرار واحدهای فضایی نیز در افزایش یا کاهش توان این واحدها دارای نقش است. مکان استقرار یک پدیده بر کیفیت کنشگری یا واکنش‌گری آن پدیده اثرگذار است. بر اساس نظر آن‌ها، خودآگاهی ویژگی فضاهای استیلاپذیر است و استیلاگری اساساً از خودآگاهی گریزان است (Deleuze, 2006:39; Nietzsche, 2011). دلوژ از قول نیچه می‌نویسد ناخودآگاهی بزرگ‌ترین کنشگری است و معتقد است نیروهای کنشگر ذاتاً از خودآگاهی گریزان‌اند (Deleuze, 2006:41). بر اساس دیدگاه آن‌ها، خودآگاهی در نسبت با نیروهای استیلاگر تعریف می‌شود و به جای اینکه مبتنی بر واقعیت‌ها شکل بگیرد، بر اساس ارزش‌ها و قضاوت‌های اخلاقی شکل می‌گیرد (Deleuze, 2006:39). «خودآگاهی معمولاً فقط هنگامی نمایان می‌شود که یک کلیت نیازمند آن است که خود را به یک کلیت برتر تسلیم کند [...] خودآگاهی در نسبت با آن نوع هستی خلق می‌شود که ما می‌توانیم مطیع آن باشیم (Deleuze, 2006:39) و گواهی است بر صورت‌بندی یک پیکر برتر یا استیلاگر. مسیر استدلالی نیچه و دلوژ در جهتی مخالف با هگل، مارکس و سپس مکتب فرانکفورت حرکت می‌کند که بر اساس دیدگاه آن‌ها، خودآگاهی شالوده قلمروزدایی مناسبات استیلا و بازپیکربندی‌های نوین فضایی است. نوشتار حاضر در مخالفت با فلسفه نیچه و دلوژ معتقد است خودآگاهی فضاهای استیلاگر به خود و به اصول و نیروهای حاکم بر فضا به کنشگری و خلاقیت آن‌ها می‌انجامد و در مخالفت با دیدگاه‌های هگل، مارکس و مکتب فرانکفورت بر این نکته تأکید دارد که خودآگاهی فضاهای استیلاگر به رهایی این فضاها از اصول فضا نمی‌انجامد، بلکه به آن‌ها این قابلیت را می‌دهد که خطوط گریزی را برای قلمروزدایی پیکرهای فضایی بیابند و فرم‌های جغرافیایی نوینی را بیافرینند. برخلاف دیدگاه‌های نیچه و دلوژ، این برده و واحدهای فضایی استیلاپذیر هستند که به سبب عدم آگاهی نسبت به اصول حاکم بر فضا، به جای کنترل فضا در راستای خواست معطوف به قدرت خود، در برابر نیروی فضا مقاومت می‌کند و به این سبب، ناتوانی مضاعفی را تجربه می‌کند: از یک‌سو توان برده به سبب نیروی ارباب به درون خودش بازمی‌گردد و از سوی دیگر، توان او به سبب ناآگاهی از نیروی فضا و مقاومت در برابر آن، عقیم می‌ماند. جهانی که نیچه و با تبعیت از او، دلوژ، برای توصیف کنش ارباب (فضاهای استیلاگر) در مقایسه با واکنش برده (فضاهای استیلاپذیر) به تصویر می‌کشند، به سبب غفلت از نیروی فضا، تصویری خام از جهانی است که ارباب درون آن اقدام به کنش می‌کند. هرگونه نظریه‌پردازی فضایی که بخواهد نقش آگاهی به اصول حاکم بر فضای مطلق را در فرایند شدن‌های فضایی نادیده بگیرد و از معادلات نیروها حذف کند، ناگزیر از ارائه چنین تصویر خامی است. کنترل اصول حاکم بر فضای مطلق به معنای انطباق فضاهای استیلاگر با آن‌ها نیست، بلکه به معنای

بهره‌گیری از نیروی این فضا برای حرکت خلاقانه در فضاهای هموار و ریزومیک است. در رویکرد فوکو به شیوه دیگری با مفهوم خودآگاهی مخالفت می‌شود. فوکو مفهوم سوژه خودآگاه را به نفع سوژه‌ای که اسیر گفتمان‌ها است و درون گفتمان‌ها که اساساً دارای ماهیت تاریخی هستند، زاده می‌شود و موقعیت سوژه‌گی خود را درون یک گفتمان خاص و به نحو ناخودآگاه کسب می‌کند، کنار می‌گذارد. از نظر فوکو در *دیرینه‌شناسی دانش* (Foucault, 1972)، گفتمان تجلی باشکوه سوژه‌ای متفکر و خردمند که به نحو خودآگاه سخن می‌گوید نیست، بلکه گفتمان را باید همچون ساختار و کلیتی در نظر بگیریم که سوژه خودآگاهی، وحدت و استقلال خود را درون آن کلیت از دست می‌دهد و به سوژه‌ای پراکنده و بدون مرکز تبدیل می‌شود. بر اساس این نگرش، سوژه نمی‌تواند خودآگاه باشد، بلکه دارای توهم خودآگاهی است. نوشتار حاضر دیدگاه فوکو را یکسره نادرست نمی‌داند اما معتقد است خودآگاهی نیز بخشی از کنش‌های سوژه و حیات او را شکل می‌دهد، اگرچه نه همه کنش‌های آن را.

هر واحد فضایی استیلاگر نسبت به محتوایی که حمل می‌کند، بی‌تفاوت و در وضعیت آری‌گویی مطلق است و دارای این استعداد است که از هر محتوایی به بهای پذیرش محتوای جدید، عبور کند. راهبرد فضای استیلاگر راهبرد حرکت بر خطوط گریز است و در این باره دارای مهارت است: قلمروسازی و قلمروزدایی پیوسته. «آری‌گویی به معنای پذیرش مسئولیت یا به معنای بر دوش کشیدن آنچه هست، نیست، بلکه به معنای به زمین گذاشتن آنچه هست و آزادسازی آنچه زندگی می‌کند، است» (Deleuze, 2006:185). فضاهای استیلاگر می‌تواند بر اساس منطق قدرت عمل می‌کنند و قدرت را تا جایی که می‌توانند، اعمال می‌کنند. فضای استیلاگر هیچ‌گونه ارزشی را به رسمیت نمی‌شناسد، جز ارزش آری‌گویی. واحد فضایی استیلاگر از همه قلمروها و ارزش‌هایی که قبلاً آفریده است، می‌گریزد تا قلمروها و ارزش‌های جدیدی را بیافریند (مفهوم قلمرو در نوشتار حاضر همواره به قلمروهای جغرافیایی اشاره دارد). فضای استیلاگر بر اساس منطق آفرینش‌گری، فضای تخریب‌گر پیوسته (Deleuze, 2006:177) و بازپیکربندی فضا برحسب ارزش‌ها و هنجارهای نوین است.

اگر پیکر فضایی را محصول درهم‌تنیدگی مناسبات فضاهای استیلاگر و استیلاپذیر بدانیم، فضاهای استیلاگر به‌طور پیوسته در پی بازپیکربندی این پیکر بر حسب خواست معطوف به قدرت خود هستند، درحالی‌که فضاهای استیلاپذیر در پی انطباق‌یابی پیوسته خود با پیکربندی‌های نوینی هستند که از سوی فضاهای استیلاگر آفرینش می‌شوند. با وجود این، نباید فضاهای استیلاگر را بر اساس مفهوم آزادی و اراده آزاد به تصویر بکشیم. کنشگری و شدن الزاماً مترادف با آزادی نیست. این مفاهیم اگر چه ممکن است در یک فلسفه واحد گرد هم آیند، اما از سوی دیگر می‌توان دو فلسفه را تصور کرد که حرکت خود را از نقطه واحدی به نام کنش آغاز می‌نمایند اما درحالی‌که یکی از آن‌ها به سرزمین آزادی می‌رسد، فلسفه دیگر صرفاً به شدن و کنشگری می‌اندیشد بی‌آنکه به توهم آزادی گرفتار آید. فضاهای استیلاگر یا کنشگر هیچ نسبتی با اراده آزاد ندارند. فضاهای استیلاگر، فضاهایی دارای اراده‌اند، اما این اراده، اراده‌ای آزاد نیست. این اراده در یک‌جهت خاص، یعنی اعمال نیرو تا نهایت آن، جهت‌گیری شده است؛ بنابراین نمی‌تواند اراده‌ای آزاد باشد. اگرچه این اراده، همان‌گونه که نیچه در *تبارشناسی اخلاق* آن را توصیف می‌کند، خودجوش، تهاجمی، توسعه‌طلب و شکل‌دهنده است (Nietzsche, 2023)، اما این مختصات به معنای آزادی مطلق فضاهای استیلاگر نیست. آن‌ها به هیچ‌چیز جز آری‌گویی الزام و تعهد ندارند، و پذیرش هرگونه الزامی، ضرورتاً سلب‌کننده آزادی است، اگرچه محدودکننده کنشگری نیست. آنچه در رفتارشناسی فضاهای استیلاگر باید موردتوجه قرار گیرد، نه اراده آزاد، بلکه اراده معطوف به قدرت، کنشگری و حرکت در شبکه‌های گریز و ریزومیک است. فضای استیلاگر اراده معطوف به آزادی خود را اعمال نمی‌کند، بلکه اراده معطوف به قدرت خود را اعمال می‌کند. بنابراین، آیا فضای استیلاگر می‌تواند فضای واکنش‌گر باشد؟ آری، تا

جایی که متعهد به آری‌گویی است، و نه، تا جایی که نیروی خود را بدون اینکه توسط فضای استیلاپذیر محدود شود، تا نهایت آنچه می‌توان اعمال کرد، اعمال نمی‌کند. فضای استیلاگر از آن‌جهت استیلاگر نیست که فضای استیلاپذیر را تحت کنترل و تصرف خود دارد، بلکه از آن‌جهت استیلاگر است که قدرت خود را در فضایی هموار و بدون آنکه توسط اراده معطوف به قدرت فضاهای استیلاپذیر محدود شود، اعمال می‌کند. برحسب دیدگاه‌های نیچه و دلوژ، هدف فضاهای استیلاگر، کنترل و تصرف فضاهای استیلاپذیر و از این طریق آفرینش فضاهای مولار نیست، زیرا همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، بر اساس منطق نیچه-دلوژی از مناسبات استیلا، پیگیری این هدف توسط یک واحد فضایی بیانگر استیلاگری آن واحد نیست، بلکه خود نیز به یک واحد استیلاپذیر تبدیل می‌شود (Deleuze, 2006:67). هنگامی که از واحدهای فضایی استیلاگر و کنشگر بحث می‌کنیم، همچنان باید مناسبات قدرت را به شیوه‌ای که دلوژ و فوکو بر روی آن تأکید گذاشته‌اند، دریافت کنیم، یعنی مناسبات قدرت را به‌مثابه شبکه‌ای از مناسبات قدرت دریافت کنیم که در میان عناصر یک پیکر فضایی توزیع شده است و توسط هیچ‌یک از عناصر آن شبکه قابل تصرف و تملک نیست. هرگاه ما مفهوم واحدهای فضایی استیلاگر را به شیوه نیچه-دلوژی به کار می‌بریم، باید آن را برحسب فضاهای ریزومیک، مولکولی و هموار تفسیر کنیم، همان‌گونه که واحدهای فضایی استیلاپذیر را بر اساس فضاهای مولار و سلسله‌مراتبی تفسیر می‌کنیم. در فرایند تفاوت‌یابی یک پیکر فضایی، همواره این امکان وجود دارد که یک واحد فضایی استیلاگر به واحد فضایی استیلاپذیر تبدیل شود. موقعیت‌هایی که به یک واحد فضایی در شبکه مناسبات قدرت تخصیص می‌یابد، موقعیت‌های سیال و ناپایدار هستند. فضای استیلاگر، توان خود را تا نهایت آنچه می‌تواند، اعمال می‌کند و اگر در فرایند تفاوت‌یابی و پویایی خود، واحد فضایی استیلاپذیر را توانش جدا کند، این امر باید امری عرضی تلقی شود.

پس از تشریح ماهیت فضاهای استیلاگر و استیلاپذیر، اکنون بحث خود را درباره پرسش دوم نوشتار حاضر درباره تفاوت‌یابی و پویایی فضاهای استیلاگر و استیلاپذیر متمرکز می‌سازیم. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، ماشین انتزاعی استیلا از طریق آرایش و بازآرایی پدیده‌ها و نیروهایی که درون یک پیکر فضایی توزیع و مونتاز شده‌اند، مناسبات نیرو را در الگوهای جغرافیایی متفاوتی و در میان اشیایی که درون پیکر فضایی توزیع شده‌اند، تولید می‌کند. یک پیکر فضایی مجموعه‌ای از مناسبات مولار و مولکولی را درون خود دارا است. مناسبات مولار و مولکولی میان پدیده‌ها مناسباتی باز و پویا هستند. بنابراین، پدیده‌ها و نیروهایی که درون یک پیکر فضایی مونتاز شده‌اند، در معرض قلمروزدایی پیوسته هستند. اگر چه این مناسبات می‌تواند از نوع مولار و سلسله‌مراتبی باشند، اما مناسبات مولار نیز از قاعده قلمروزدایی مصون نیستند و باید آن‌ها را به‌مثابه مناسباتی سیال و باز در نظر بگیریم که به روی فرایندهای مقیاس‌سازی، مقیاس‌زدایی، بازمقیاس‌سازی، قلمروسازی، قلمرو زدایی، بازقلمروسازی، شبکه‌سازی، شبکه‌زدایی و باز شبکه سازی گشوده است. پژوهش‌های جغرافیایی متعددی برای تبیین این فرایندها در سال‌های اخیر به انجام رسیده است (Berndt, 2000; Brenner, 1998, 2000, 2003, 2017; Cohen, 2012; Cox, 2009; Howitt, 2002; MacLeod, 1999; MacLeod & Goodwin, 1999; Marston, Jones, & Woodward, 2017; Paasi, 1991; Sack, 1983; Swyngedouw, 2000, 2004; Tuathail, 1998; Tuathail & Luke, 1994). اگرچه همه این پژوهش‌ها از منظر نیچه-دلوژی به انجام نرسیده‌اند، و به‌طور عمده تحت تأثیر دیدگاه‌های سنت نئومارکسیسم و لوفور درباره تولید فضا هستند، با وجود این، بینش‌های مفیدی را برای فهم پویایی مناسبات واحدهای فضایی استیلاگر و استیلاپذیر فراهم می‌آورند. در نتیجه این فرایندها، همواره این امکان وجود دارد که فضاهای استیلاگر به فضاهای استیلاپذیر تبدیل شوند و در مقابل، فضاهای استیلاپذیر به فضاهای استیلاگر تبدیل شوند. پیکر فضایی پیکری پویا است و به‌طور پیوسته در حال پیکربندی‌ها و تفاوت‌یابی‌های نوین است و وظیفه جغرافیدانان این است که این پویایی و بازپیکربندی‌ها را شناسایی

و تبیین نمایند.

دینامیک و پویایی مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا که درون یک پیکر فضایی رخ می‌دهد، در قالب دو محور اساسی زیر قابل تبیین است: ۱) محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی (Fairclough, 2013; Foucault, 2020; Laclau & Mouffe, 2014)، ۲) محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی (Lefebvre, 1992, 2004). این دو محور با یکدیگر درهم‌تنیده‌اند و دارای اثر هم‌افزایی بر یکدیگر هستند. پویایی در محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی بر محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی اثر می‌گذارد و از سوی دیگر، پویایی در محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی بر محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی اثرگذار است. در وضعیتهایی که مناسبات استیلا بر حسب پراکتیس‌های گفتمانی سازمان‌یافته‌اند، برای مثال مناسبات استیلا بر حسب مؤلفه فرهنگی قومیت یا زبان صورت‌بندی شده است، پراکتیس‌های گفتمانی و در وضعیتهایی که این مناسبات بر حسب پراکتیس‌های مادی قوام یافته‌اند، برای مثال مناسبات استیلا بر حسب مؤلفه مالکیت منابع تولیدی، پراکتیس‌های مادی دارای اهمیت بیشتری در دینامیک و پویایی مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا هستند. در ارتباط با محور دوم، هرگاه در مناسبات فضا-زمان تغییرات قابل‌توجهی رخ دهد، همواره باید در انتظار قلمروزدایی‌ها و بازپیکربندی‌های فضایی نوینی درون یک پیکر فضایی باشیم. تا جایی که به پویایی مناسبات اجتماعی استیلا مربوط می‌شود، پراکتیس‌های فضایی-زمانی بیش از هر چیز تابعی از تغییر در تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی است و به همان اندازه تغییردهنده این تکنولوژی‌ها نیز هستند. برای مثال، افزایش سرعت حمل‌ونقل و جابه‌جایی انسان در فضا می‌تواند قلمروهای قومیتی را تضعیف کند و خطوط گریزی را نمایان سازد که منجر به قلمروسازی نوینی بر حسب مؤلفه‌های گفتمانی دیگر مانند زبان شود و از این طریق، مناسبات جدیدی از استیلا بر حسب مؤلفه زبان شکل خواهد گرفت و بازقلمروسازی‌های جدید در نتیجه مونتاژ پدیده‌ها در الگوها و فرم‌های نوین جغرافیایی می‌تواند به سبب مبادلات فرهنگی جدید و تبادل ایده‌های خلاقانه، به تغییر در تکنولوژی‌های حمل‌ونقل و ارتباطات بینجامد. یک پیکر فضایی در نتیجه پویایی و دینامیکی که در دو محور فوق رخ می‌دهند، همان‌گونه که فورر اشاره می‌کند (Forer, 1978)، فضایی پلاستیکی است.

نوشتار حاضر بر اساس فرایندهای تفاوت‌یابی که در محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی و محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی رخ می‌دهد و سبب قلمروزدایی و بازقلمروسازی در مناسبات میان واحدهای فضایی استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر می‌شوند، هشت سنخ یا حالت از تفاوت‌یابی قلمروی را شناسایی و از یکدیگر متمایز می‌سازد. چهار سنخ به پویایی و دینامیک فضاهای استیلاگر و چهار سنخ دیگر به پویایی و دینامیک فضاهای استیلاپذیر مربوط می‌شوند. سنخ‌شناسی حاضر هم بر تفاوت‌یابی کیفی و هم بر تفاوت‌یابی کمی نیرو و مناسبات فضایی استیلا تأکید دارد، اما پویاشناسی کیفی نیروها دارای اهمیت بیشتری است، زیرا آنچه یک واحد فضایی را به یک فضای استیلاگر یا فضای استیلاپذیر تبدیل می‌سازد، کمیت نیروی این واحدها نیست، بلکه کیفیت نیروی آن‌هاست (Deleuze, 2006). این سنخ‌ها شامل موارد زیر می‌شوند: ۱) فضای استیلاگری که ابتدا استیلاگر بوده و در طی زمان، بر حسب اراده خود، از توان خود جدا شده و به فضای استیلاپذیر تبدیل می‌شود (تفاوت‌یابی واکنشی-خودانگیخته-ماهوی)؛ ۲) واحد فضایی استیلاگری که ابتدا استیلاگر بوده و در طی زمان و در نتیجه فرایندهای قلمروزدایی، بر حسب اراده واحد فضایی استیلاپذیر دیگری، به واحد فضایی استیلاپذیر تبدیل می‌شود و مونتاژ نوینی از پدیده‌ها را در یک پیکر فضایی سبب می‌شود (تفاوت‌یابی واکنشی-دگرانگیخته-ماهوی)؛ ۳) واحد فضایی استیلاگری که درجه استیلاگری خود را در طی زمان، بر حسب اراده خود، گسترش یا کاهش می‌دهد (تفاوت‌یابی کنشی-خودانگیخته-درجه‌ای)؛ ۴) واحد فضایی استیلاگری که درجه استیلاگری خود را در طی زمان، بر حسب اراده فضای استیلاپذیر دیگری، گسترش یا کاهش

می‌دهد (تفاوت‌یابی کنشی-دگرانگیخته-درجه‌ای؛ ۵) واحد فضایی استیلاپذیری که در ابتدا استیلاپذیر بوده و در طی زمان، بر حسب اراده خود، به واحد فضایی استیلاگر تبدیل می‌شود (تفاوت‌یابی کنشی-خودانگیخته-ماهوی؛ ۶) واحد فضایی استیلاپذیری که در ابتدا استیلاپذیر بوده و در طی زمان، بر حسب اراده واحد فضایی استیلاگر دیگری، به واحد فضایی استیلاگر تبدیل می‌شود (تفاوت‌یابی کنشی-دگرانگیخته-ماهوی؛ ۷) واحد فضایی استیلاپذیری که درجه استیلاپذیری خودش را در طی زمان، بر حسب اراده خود، گسترش یا کاهش می‌دهد (تفاوت‌یابی واکنشی-خودانگیخته-درجه‌ای؛ ۸) واحد فضایی استیلاپذیری که درجه استیلاپذیری خود را در طی زمان، بر حسب اراده واحد فضایی استیلاپذیر دیگری، گسترش یا کاهش می‌دهد (تفاوت‌یابی واکنشی-دگرانگیخته-درجه‌ای). هشت سنخ فوق دربرگیرنده مجموعه‌ای پیچیده از فرایندهای تفاوت‌یابی، قلمرو زدایی، بازقلمروسازی، رمزگذاری و رمزگشایی است. فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر مبتنی بر پراکتیس‌های مادی-گفتمانی و پراکتیس‌های فضایی-زمانی که به کار می‌گیرند، موقعیت خود را در مناسبات استیلا حفظ یا تغییر می‌دهند.

وظیفه تبارشناسی جغرافیایی این است که سنخ‌های متفاوتی را که در بالا برشمردیم، ردیابی کند و پیکربندی‌های فضایی نوینی را که بر بنیان محور مادی-گفتمانی و محور فضا-زمان قوام یافته‌اند و در چارچوب این سنخ‌ها نمایان می‌شوند، تبیین نماید.

تبارشناسی (Nietzsche, 2023) یک چارچوب روش‌شناختی برای تحلیل فرایندهای تفاوت‌یابی در مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا است و بر این ایده اساسی استوار است که پویایی مناسبات اجتماعی-فضایی استیلا روندی تصادفی، بی‌نظم و غیرخطی را نمایش می‌دهند. بعد از نیچه، این فوکو و دلوژ بودند (Deleuze, 2006; Foucault, 1977:147) که در قرن بیستم ایده تبارشناسی را تا سطح یک چارچوب روش‌شناسی برای فهم دینامیک اجتماعی و مناسبات میان قدرت، دانش و سوژه برجسته ساختند. بر اساس نظر فوکو، تبارشناسی یک چارچوب روش‌شناسی برای «برهم زدن آنچه پیش‌ازاین ثابت در نظر گرفته می‌شد» است و می‌کوشد «آنچه را فکر می‌شد واحد است، تجزیه می‌کند» و «ناهمگنی آنچه را که تصور می‌شد با خودش سازگار است، نشان می‌دهد» (Foucault, 1977:147). پیکر فضایی مونتاژی از عناصر و واحدهای فضایی ناهمگن از نسبت‌های نیرو است. واحدهای فضایی (قلمروها، شبکه‌ها و سطوح) که برحسب نسبت نیروها، پیکرهای فضایی را برمی‌سازند، واحدهای همگن نیستند، بلکه به نحو درون‌بودی متکثر و ناهمگن‌اند و در مناسبات فضایی با سایر واحدها، به‌طور پیوسته در قالب سنخ‌شناسی فوق، فرایند تفاوت‌یابی را تجربه می‌کنند. واحدهای فضایی به نحو درون‌بودی دارای ناسازگاری هستند و هنگامی که در قالب یک پیکر فضایی، وارد مناسبات نیرو با یکدیگر می‌شوند، این ویژگی را به پیکر فضایی نیز انتقال می‌دهند و پیکر فضایی را به یک فضای پویا و سیال تبدیل می‌کنند. هدف تبارشناسی جغرافیایی این است که نشان بدهد واحدهای فضایی چگونه در نسبت با سایر واحدهای فضایی، پیکرهای فضایی نوینی را می‌آفرینند.

مواجهه برنامه‌ریزی فضایی با مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا

برنامه‌ریزی فضایی، آن‌گونه که مقصود نوشتار حاضر است، به معنای یک کنش سیاسی-عقلانی-جمعی هنجارمند به‌منظور ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا از طریق تولید نقشه‌ها و برنامه‌های فضایی و فعلیت‌بخشی به آن‌ها در مقیاس‌های فضایی و افق‌های زمانی متفاوت است (رحیمی، ۱۴۰۴). نقشه‌های جغرافیایی صرفاً بیان^۱ اصطلاح دلوژی- یک پیکر فضایی نیستند، بلکه این پیکر را سازمان‌دهی می‌کنند. به‌بیان‌دیگر، نقشه‌های

1 Expression

جغرافیایی صرفاً نحوه تبلور فضایی یا مونتاژ نیروهای اجتماعی را بیان نمی‌کنند، بلکه بر کیفیت تبلور و ترکیب فضایی پدیده‌ها و نیروها اثرگذارند. آن‌ها افزون بر بیان نحوه تبلور فضایی نیروهای اجتماعی، دامنه کنش و واکنش نیروهای اجتماعی را تعیین می‌کند.

در نگاه اول، این‌گونه به نظر می‌رسد که استفاده از عبارت «ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا» در این تعریف به معنای هنجارمندسازی و حمایت از مفهوم خاصی از استیلا یعنی مفهوم استیلاگری در تعاملات اجتماعی است و این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا برنامه‌ریزی فضایی به سبب مشارکت در ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا، به عادی‌سازی و ابتذال جنبه‌های فضایی شر منجر نمی‌شود؟ اگر بخواهیم از اصطلاحات دلوزی استفاده نماییم، آیا این مشارکت، برنامه‌ریزی فضایی را به آپاراتوس تصرف و کنترل پدیده‌های انسانی و غیرانسانی که در خدمت استقرار و تثبیت فضاهای مولار درآمده است تبدیل نمی‌کند. آیا مشارکت در ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا دارای مشروعیت اخلاقی است؟

هدف برنامه‌ریزی فضایی این است که از طریق ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا، مناسبات نیرو را در یک پیکر فضایی به نفع فضاهای استیلاگر مونتاژ کند. فضاهای استیلاگر را باید بر اساس منطق تفاوت‌های بیشینه - اصطلاح لوفوری (Lefebvre, 1992) - فهمید. فضاهای استیلاگر و کنشگر متعهد به تفاوت‌یابی بیشینه هستند. هرچقدر دامنه تفاوت‌ها گسترش یابد، دامنه استیلاگری کنش‌گرایانه نیز افزایش می‌یابد. با وجود این، با توجه به اینکه یک پیکر فضایی ترکیب توأمانی از فضاهای استیلاگر (فضاهای مولکولی) و فضاهای استیلاپذیر (فضاهای مولار) است و در فرایند تفاوت‌یابی خود در یک وضعیت خاص، برای مثال وضعیت مولکولی، متوقف نمی‌شود، تغییر در این مناسبات از یک معضل بنیادین با عنوان معضل ابتذال فضایی شر رنج می‌برد. معضل بنیادین برنامه‌ریزی فضایی در مواجهه با مناسبات استیلا این است که تفاوت‌یابی در مناسبات استیلا، اگر بپذیریم که برنامه‌ریزی فضایی دارای قدرت کنشگری، خلاقیت و توان کافی برای انجام این تغییرات است، مناسبات استیلا (فضاهای استیلاگر و فضاهای استیلاپذیر) را به نحو بنیادین حذف نمی‌کند، بلکه ممکن است بتواند این مناسبات را در قالب پیکربندی‌های فضایی نوینی بازتولید می‌کند. پرسش اساسی این است که آیا برنامه‌ریزی فضایی به سبب بازتولید مناسبات استیلا در قالب پیکربندی‌های فضایی نوین، در عادی‌سازی و ابتذال فضایی شر سهیم نیست؟

مفهوم ابتذال شر ابتدا توسط هانا آرنت، فیلسوف آلمانی، در *آیشتمن در اورشلیم: گزارشی در باب ابتذال شر* (Arendt, 1975) و بر اساس مشاهدات او از دادگاه محاکمه آدولف آیشتمن، از مأموران حزب نازی در هولوکاست، در سال ۱۹۶۱ مطرح شد. تصویری که آرنت از آیشتمن پیش از مشاهده جلسه دادگاه در ذهن خود ساخته بود، تصویر مردی شرور و اهریمنی بود که به سبب انگیزه‌های درونی و آزارگرایانه در هولوکاست مشارکت کرده بود. در جریان برگزاری دادگاه، تصویر پیش‌داورانه آرنت از آیشتمن تغییر کرد و او را به این نتیجه رساند که آیشتمن نه به سبب برخورداری از انگیزه‌های آزارگرایانه فردی، بلکه به سبب قرارگیری در مناسبات مولکولی استیلا در یک جامعه دیوان‌سالار مدرن و استیلاگر و جایگاه آیشتمن به مثابه یک فرد استیلاپذیر در این واقعه مشارکت داشته است. آیشتمن در جریان محاکمه ادعا می‌کرد که صرفاً مجری دستورات بوده و این دستورات از سوی فردی که دارای جایگاه شغلی بالاتری در جامعه دیوان‌سالار مدرن بود، به او ابلاغ می‌شده است. در تفسیر آرنت از دادگاه آیشتمن، آیشتمن فردی بسیار عادی است و جامعه توتالیتار نازی شرور است (Arendt, 1975). بر اساس این تفسیر، آیشتمن به مثابه فردی که از توان خودش جدا شده و در خدمت جامعه توتالیتار نازی قرار گرفته است، شر نیست، بلکه این جامعه توتالیتار نازی است که شر است و از طریق به کارگیری نیروهای استیلاپذیری مانند آیشتمن، شر را به امری عادی - عمومی در زندگی انسان مدرن تبدیل کرده است. به بیان دیگر، در تفسیر

آرنت از مناسبات استیلا که در اینجا میان آئشمن و جامعه توتالیتزر نازی برقرار است، نه نیروهای استیلاپذیر، بلکه نیروهای استیلاگر شر هستند، زیرا جامعه آنچه را می‌تواند انجام دهد، انجام می‌دهد و از طریق تحمیل آنچه می‌خواهد انجام دهد بر افراد جامعه، اراده خود را به اراده عموم افراد تبدیل می‌سازد و از طریق عمومی کردن اراده خودش که همان کشتار جمعی یهودیان است، خودش را به‌مثابه امر شرور به امر عادی و کشتار را به امری مبتذل و عمومی تبدیل می‌کند.

اما آئشمن را به‌مثابه فرد شر/خیر به‌گونه‌ای دیگر نیز می‌توان تفسیر کرد. در یک تفسیر که تفسیر آرنت از دادگاه آئشمن است، آئشمن فردی بسیار عادی تلقی می‌شود و جامعه توتالیتزر نازی شرور است (Arendt, 1975). بر اساس این تفسیر، آئشمن شر نیست، بلکه این جامعه توتالیتزر است که شر است و از طریق به‌کارگیری نیروهای استیلاپذیری چون آئشمن، شر را به امری عادی-عمومی انسان مدرن تبدیل کرده است. در تفسیر دوم که تفسیر نیچه‌ای-دلوزی است و در تقابل با تفسیر آرنت قرار دارد، نه نظام توتالیتزر به‌مثابه یکی از فرم‌های خاص جامعه انضباطی معاصر، بلکه آئشمن شرور است. او به این سبب شرور نیست که مسئول سازمان‌دهی انتقال یهودیان به اردوگاه‌های مرگ است، بلکه به این سبب شرور است که از توان خودش جدا شده و به یک نیروی استیلاپذیر تبدیل شده است. اگر تفسیر آرنت را از چشم‌انداز نیچه-دلوزی ارزیابی کنیم، استدلال‌های او شبیه استدلال‌های یک برده در مواجهه با ارباب است: ارباب شر است، پس برده خیر است و جامعه توتالیتزر نازی شر است، پس آئشمن خیر/عادی است. در چشم‌انداز نیچه‌ای-دلوزی، استدلال آرنت نادرست است، زیرا مبتنی است بر «تصویری خیالین از نیرویی مستقل از آنچه می‌تواند انجام دهد» (Deleuze, 2006:123). در این تصویر، قدرت به‌مثابه توانایی‌ای تصویر می‌شود که ممکن است در عمل اعمال شود یا نشود (Hardt, 1995). به بیان دیگر، نیرو یک امر ممکن است و نسبت به تبلور فضایی خود دارای دو وضعیت است: وضعیت اعمال نیرو و وضعیت عدم اعمال نیرو. در چشم‌انداز نیچه-دلوزی از مفهوم نیرو، این تصویر مردود است و در مقابل، تصویری تعیین‌گرایانه از نیرو ارائه می‌شود. بر اساس این تصویر، نیرو فقط اعمال می‌شود و نمی‌تواند اعمال نشود. امر شر در این چشم‌انداز، به امری گفته می‌شود که واکنش‌گر و استیلاپذیر است، یعنی نیرویی شر است که از توان خود جدا شده و قادر نیست توان خود را در راستای اراده‌اش و تا نهایی که می‌توان نیرو را اعمال کرد، اعمال کند، بلکه این نیرو در راستای توان و اراده نیروی دیگر اعمال می‌شود. بنابراین، آئشمن از آن‌رو شر است که به یک نیروی واکنش‌گر تبدیل شده و مسئولیت آفرینش ارزش‌های زندگی‌اش را به نیروی استیلاگری به نام جامعه نازی واگذار کرده و از این طریق تحت استیلای نیروی دیگری درآمده است. بر اساس این چشم‌انداز که نوشتار حاضر نیز از آن حمایت می‌کند، آئشمن نه آن‌گونه که آرنت او را به تصویر می‌کشد، فردی عادی است، بلکه فردی شرور است زیرا به یک نیروی واکنش‌گر تبدیل شده است. الگویی شبیه به الگوی آئشمن و دادگاه او به نحو گسترده‌ای در جوامع دیوان‌سالار معاصر قابل‌تعمیم است: انسان‌های بی‌شماری که توسط نظام دیوان‌سالاری معاصر به خدمت درآمده‌اند، از توان خود جدا شده‌اند، به نیروی استیلاپذیر تبدیل شده‌اند و صرفاً دستورات اداری را اجرا می‌کنند. شر بر اساس این الگو به ابتذال کشیده می‌شود یا به بیان دیگر، به امری عادی در زندگی انسان مدرن تبدیل می‌شود. امر شر به امری گفته می‌شود که از توان خود جدا شده است و به یک نیروی استیلاپذیر تبدیل شده است، یعنی نیرویی که قادر نیست بر روی خطوط گریز حرکت کند و قلمروهای نوینی از کنش را طرح‌ریزی نماید که محدوده‌های آن قلمرو برحسب توان و اراده خود آن نیرو ترسیم شده‌اند. تفسیر نیچه-دلوزی از نیروهای کنشگر و استیلاگر در مقابل نیروهای واکنش‌گر و استیلاپذیر دفاع می‌کند و بر همین اساس معتقد است «همواره باید از قدرتمندان در مقابل ضعیفان دفاع کرد» (Nietzsche, 2011). در این عبارت، مفهوم قدرتمندان به نیروهای استیلاگر، فعال و خلاق و مفهوم ضعیفان به نیروهای استیلاپذیر، منفعل و تابع اشاره دارد. بر

اساس تفسیر نیچه-دلوزی، ابتذال فضایی شر به معنای عادی‌سازی عدم کنشگری، عدم خلاقیت و اراده معطوف به استیلاپذیری است. به بیان دیگر، هرگاه در یک پیکر فضایی، فضاهای استیلاپذیر از توان خود جدا شوند و توانایی تفاوت‌یابی، خلاقیت و کنشگری خود را از دست بدهند، فضاهای استیلاپذیر، فضاهای شر محسوب می‌شوند. فضاهای شر دارای یک ویژگی مشترک هستند: تمایل به همگنی با سایر فضاها و محدودسازی کثرت‌ها. ابتذال یا عادی‌سازی شر به معنای انتشار فضاهای شر درون یک پیکر فضایی و تبدیل این فضاها به یک امر عادی و روزمره است، به نحوی که پدیده‌ها و نیروهایی که درون این فضاها به یکدیگر مونتاژ شده‌اند، حساسیت خود را نسبت به شر از دست می‌دهند و آن را به عنوان امر عادی و معمولی، و نه به مثابه امری ناپسند، پذیرا می‌شوند (مفاهیم فوکویی تکنیک‌های انضباطی و جامعه انضباطی فوکو (Foucault, 1977) برای تحلیل این وضعیت مناسب هستند).

اگرچه نوشتار حاضر مفهوم ابتذال فضایی شر را از ایده ابتذال شر آرت اقتباس کرده است، اما با تفسیر نیچه-دلوزی از مفهوم ابتذال فضایی شر همراه است. شر هنگامی به مثابه یک ابتذال فضایی قلمداد می‌شود که فضاهای استیلاپذیر به رسمیت شناخته شده و بازتولید شوند و عدم خلاقیت، واکنشگری و انفعال به یک امر عادی و معمولی تبدیل شود. ابتذال فضایی شر به این سبب در نوشتار حاضر به مثابه یک معضل معرفی می‌شود که ماشین انتزاعی استیلا مناسبات فضایی استیلا را در فرم‌های جغرافیایی متفاوت و درهم‌تنیده‌ای از فضاهای مولار (استیلاپذیر) و مولکولی (استیلاگر) فعلیت می‌یابد و هرگاه جغرافیدانان می‌کوشند از طریق پراکتیس برنامه‌ریزی فضایی پیکربندی فضایی نوینی را ترسیم نمایند، فضاهای استیلاپذیر را نیز به نحو گریزناپذیری بازتولید می‌کنند. به بیان دیگر، تولید فضاهای مولار یکی از معضلات برنامه‌ریزی فضایی است، زیرا نمی‌توان آن را حذف کرد، بلکه می‌توان آن را در فرم‌ها و الگوهای متفاوت جغرافیایی بازترسیم کرد. برنامه‌ریزی فضایی نمی‌تواند از مناسبات استیلا خارج شود، بلکه کنشگری و خلاقیت را در حالی انجام می‌دهد که درون مناسبات پیچیده و چند فرمی استیلا (مناسبات مولار، مناسبات مولکولی، خطوط گریز) گرفتار است. شاید برنامه‌ریزی فضایی بتواند فضاهای استیلاپذیر را به فضاهای استیلاگر تبدیل کند، اما فضاهای استیلاپذیر را نمی‌توان به طور کلی از یک پیکر فضایی حذف کرد. حیات، آن گونه که افراد، گروه‌های اجتماعی و واحدهای فضایی آن را تجربه می‌کنند، کانون مبارزه همیشگی نیروها برای بازپیکربندی و بازقلمروسازی فضایی استیلا و نیز مقاومت همیشگی در برابر فرایندهای تفاوت‌یابی مذکور است. پیکر فضایی در فرایند این مبارزات و مناسبات، هم به مثابه یک ابزار عمل می‌کند و هم محصول این مبارزات و مناسبات است. با توجه به اینکه ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای استیلا در قالب قوانین و مقررات برنامه‌ریزی دولتی، مانند برنامه‌های آمایش سرزمین و طرح‌های منطقه‌ای، به رسمیت شناخته می‌شود، برنامه‌ریزی فضایی بر حسب مقیاس عمل خود می‌تواند فضاهای استیلاپذیر را که در نوشتار حاضر و با پیروی از دیدگاه نیچه-دلوزی به مثابه فضاهای شر شناخته می‌شوند، به مثابه امری عادی و مبتذل تولید و بازتولید کند، به ویژه هنگامی که برنامه‌ریزی فضایی در انحصار نهاد دولت به مثابه نهادی سلسله‌مراتبی (فضای مولکولی) باشد.

بنابراین، هنگامی که پرسش «آیا برنامه‌ریزی فضایی به سبب مشارکت در ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا، به عادی‌سازی و ابتذال فضایی شر منجر نمی‌شود؟» را از منظر آرت بررسی می‌کنیم، پاسخ به آن مثبت است و می‌توان برنامه‌ریزی فضایی را به سبب تولید فضاهای استیلاپذیر و عادی‌سازی گریزناپذیر این فضاها از طریق تصویب برنامه‌های فضایی نقد کرد. برنامه‌ریزی فضایی می‌تواند با پیروی از منطق همگن‌سازی و حذف منطق تفاوت‌یابی‌های بیشینه به تولید فضاهای استیلاپذیر و غیرخلاق بینجامد. فضاهایی که لوفور در تولید فضا آن‌ها را فضاهای انتزاعی می‌نامد. این فضاها در کمپنه‌سازی تفاوت‌ها و حذف کثرت‌ها مهارت دارند (Lefebvre, 1992, 49). در مقابل، هنگامی که این پرسش را از منظر نیچه-دلوزی، که نوشتار حاضر با آن موافقت دارد، بررسی می‌کنیم، پاسخ به آن

منفی است. به این پرسش باید بر اساس یک قاعده اساسی نیچه‌ای پاسخ داد: «همواره باید از قدرتمندان در مقابل ضعیفان دفاع کرد» (Nietzsche, 2011). هدف از ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای فضایی استیلا بر اساس این قاعده آن نیست که برنامه‌ریزی فضایی واحدهای فضایی استیلاگر را به واحدهای فضایی استیلاپذیر و واحدهای فضایی استیلاپذیر را به واحدهای فضایی استیلاگر تبدیل کند، بلکه آن است که پیکر فضایی به نحوی بازپیکربندی شود که واحدهای فضایی استیلاپذیر به واحدهای فضایی استیلاگر، کنشگر و خلاق تبدیل شوند و واحدهای فضایی استیلاگر بازتولید شوند. به بیان دیگر، هدف این است که واحدهای فضایی استیلاگر تا جایی که امکان‌پذیر است، درون یک پیکر فضایی منتشر شوند و یک پیکر فضایی با تکیه بر خطوط گریزی که درون آن تدارک دیده شده است، به پیکری کنشگر، خلاق و آفرینش‌گر تبدیل شود و همواره در وضعیت تفاوت‌یابی باقی بماند. برنامه‌ریزی فضایی بر اساس این منطق قادر است فضاهای ظهور کثرت‌ها - اصطلاح آرنت (Arendt, 1958, 199) - و تفاوت‌های نوین را فراهم آورد. مسئله بنیادین برنامه‌ریزی فضایی آفرینش فضاهایی برای ظهور نیروهای کنشگر و خلاق و متکثر است. همان‌طور که آرنت اشاره می‌کند، «کثرت شرط کنشگری انسانی است» (Arendt, 1958, 8). اتخاذ چنین وضعیتی، برنامه‌ریزی فضایی را به یک نیروی کنشگر مضاعف تبدیل می‌سازد، زیرا نیروهای دیگر اجتماعی را به نیروهای کنشگر و استیلاگر ارتقاء می‌دهد. اگر فرایند برنامه‌ریزی فضایی واحدهای فضایی استیلاگر را به واحدهای فضایی استیلاپذیر تبدیل کند، شر را به یک ابتذال فضایی تبدیل می‌کند، زیرا شر در تفسیر نیچه-دلوزی به معنای جدا کردن یک واحد فضایی از توان آن و از آنچه می‌تواند انجام دهد است. در تفسیر نیچه-دلوزی، مناسبات میان واحدهای فضایی استیلاگر و واحدهای فضایی استیلاپذیر، مناسباتی ایجابی است و دیالکتیکی که میان این فضاها برقرار است، دیالکتیکی مثبت است (Ruddick, 2008). برنامه‌ریزی فضایی تنها هنگامی دارای مشروعیت اجتماعی است و می‌توان از نهادهای وابسته به آن حمایت و جانب‌داری کرد که وجه کنش‌گرایانه خود را به واسطه تبدیل واحدهای فضایی استیلاپذیر به واحدهای فضایی استیلاگر و گسترش فضاهای استیلاگر برجسته سازد. برنامه‌ریزی فضایی و نیروهای وابسته به آن، همانند همه نیروهای دیگر، دارای دو وجه کنش‌گرایانه و واکنش‌گرایانه است (آرنت از دو مفهوم مدیریت و سیاست برای تمایز این دو وجه استفاده می‌کند (Arendt, 1958, 45)) و دارای این قابلیت است که به واسطه تبدیل واحدهای فضایی استیلاگر به واحدهای فضایی استیلاپذیر، منفعل و واکنش‌گر به یک فرایند واکنش‌گرایانه، ایستا و غیر خلاق نیز تبدیل شود و مشروعیت خود را به سبب انتشار فضاهای استیلاپذیر از دست بدهد. توانایی برنامه‌ریزی فضایی در تبدیل فضاهای استیلاپذیر به فضاهای استیلاگر، کنشگر و خلاق و بازتولید فضاهای استیلاگر معیار ارزیابی موفقیت برنامه‌های فضایی است. به بیان دیگر، مساعدت برنامه‌ریزی فضایی به ظهور نیروهای کنشگر و خلاق و تولید فضاهای متکثر نشانه مشروعیت اجتماعی آن است. پیکر فضایی توانمند پیکری است که عناصر آن بر اساس منطق تفاوت و کثرت مونتاژ شده باشد. برنامه‌ریزی بر اساس این معیار دارای مشروعیت اجتماعی برای مداخله در مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا است. ابزارهای برنامه‌ریزی فضایی برای دستیابی به معیار فوق را باید بر اساس دو محوری که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد، پیگیری کرد: محور پراکتیس‌های مادی-گفتمانی که بر رمزگشایی از کدهای تثبیت‌شده‌ای که به فضاهای مولار خدمت می‌کنند و بازکدگذاری خلاقانه این پراکتیس‌ها تمرکز دارد و محور پراکتیس‌های فضایی-زمانی که بر فرایندهای قلمروزدایی جغرافیایی، بازقلمروسازی جغرافیایی، ترسیم خطوط و شبکه‌های گریز و تحلیل ریتم تمرکز دارد. همان‌گونه که لوفور در تحلیل ریتم (Lefebvre, 2004, 15) اشاره می‌کند، «هر جا مناسبات متقابلی میان زمان، فضا و مصرف نیرو باشد، در آنجا یک ریتم وجود دارد» و نیازمند تحلیل ریتم هستیم. به بیان دیگر، برنامه‌ریزی فضایی می‌تواند برحسب شرایط زمینه‌ای، از طریق چهار ابزار کلیدی که شامل ابزارهای مادی، گفتمانی، فضایی و زمانی می‌شوند، خطوط گریزی

را برای قلمروزدایی از مناسبات تثبیت‌شده استیلا ترسیم کند و از این طریق به گسترش و بازتولید فضاهای استیلاگر مساعدت نماید. همان‌طور که اگر یک نیرو، نیروی دیگر را از آنچه می‌تواند انجام دهد جدا کند، یک نیروی واکنش‌گر است، اگر یک نیرو بتواند نیروی دیگر را به آنچه می‌تواند انجام دهد بازگرداند، یک نیروی کنشگر است. برنامه‌ریزی فضایی می‌تواند به‌مثابه یک نیروی کنشگر یا نیروی واکنش‌گر در فرایند ترسیم و بازترسیم الگوها و فرایندهای استیلا عمل نماید و برحسب موضعی که در نسبت با ماشین انتزاعی استیلا اتخاذ می‌نماید، مشروعیت اجتماعی خود را تضمین کند یا از سوی دیگر، به‌سان آپاراتوس تصرف و کنترل با بحران مشروعیت اجتماعی مواجه شود.

نتیجه‌گیری

مناسبات فضایی-اجتماعی استیلا و تمایز میان فضاهای استیلاگر و استیلاپذیر را می‌توان به دو شیوه سلبی و ایجابی تبیین کرد. در رویکرد متعارف، یعنی تفسیر سلبی که مورد استقبال جغرافیدانان مارکسیست است، این مناسبات غالباً بر پایه تضاد و استیلا بر دیگری تعریف می‌شوند. در این چارچوب، واحدهای فضایی استیلاگر (قلمرو، شبکه یا سطح) اراده و توان سایر واحدهای فضایی را در جهت خواست و منافع خود تصرف و کنترل می‌کنند. در مقابل، واحدهای فضایی استیلاپذیر واحدهایی هستند که از اراده و توان خویش جدا شده و این اراده و توان، در اختیار فضاهای استیلاگر قرار گرفته است. در این تفسیر، استیلاگری همواره بر پایه استیلا بر واحدهای جغرافیایی دیگر معنا می‌یابد. در مقابل، بر اساس تفسیر ایجابی از استیلا که فلسفه‌های نیچه و دلوز بر آن تأکید دارند، واحد جغرافیایی استیلاگر واحدی است که می‌تواند آنچه را اراده می‌کند، فعلیت ببخشد یا توان و اراده سایر واحدها را به نیروی خود بیفزاید، بی‌آنکه الزاماً آن‌ها را سرکوب کند و دامنه کنشگری آن‌ها را محدود نماید. از سوی دیگر، واحد جغرافیایی استیلاپذیر واحدی است که یا از توان و نیروی خود جدا شده است، یا توان و اراده فضاهای دیگر را در مسیر اراده خویش هدایت می‌کند. در واقع، هرگاه واحد جغرافیایی استیلاگر در راستای جداسازی اراده و خواست سایر واحدها از توانشان عمل نماید، خود نیز به فضایی استیلاپذیر تبدیل می‌شود. بنابراین، در تفسیر ایجابی، واحد جغرافیایی استیلاگر الزاماً فضایی نیست که بر دیگر واحدهای جغرافیایی تسلط یابد یا اراده آن‌ها را مقید سازد، بلکه فضایی است که توان فعلیت‌بخشی اراده خویش را دارد، بی‌آنکه دامنه کنشگری سایر فضاها را محدود کند. نوشتار حاضر بر اساس تفسیر ایجابی کوشید است ماهیت فضایی مناسبات اجتماعی استیلا را تبیین و چارچوب و سنخ‌شناسی اولیه‌ای را برای فهم فرایندهای تفاوت‌یابی این مناسبات ارائه نماید. نوشتار حاضر بر اساس تمایزی که میان دو رویکرد فوق یعنی رویکرد سلبی و رویکرد ایجابی در فهم مناسبات استیلا برقرار ساخته است، معیاری را برای ارزیابی موفقیت و شکست برنامه‌ریزی فضایی ارائه نموده و معتقد است برنامه‌ریزی فضایی هنگامی دارای مشروعیت اجتماعی است که جنبه کنش‌گرایانه خود را از طریق تبدیل فضاهای استیلاپذیر (فضاهای مولار) به فضاهای استیلاگر (فضاهای مولکولی) و گسترش فضاهای استیلاگر برجسته سازد و از این طریق، خلاقیت، تفاوت‌یابی و کثرت را ترویج نماید. مشروعیت برنامه‌ریزی فضایی ناشی از میزان مساعدت آن به آفرینش واحدهای جغرافیایی متفاوت و پاسداشت فرایندهای تفاوت‌یابی است. تأکید بر تفاوت‌یابی و کثرت هرگز به معنای جدایی‌سازی، انتزاع و تجزیه واحدهای فضایی از یکدیگر نیست، بلکه بر مونتاژ واحدهای فضایی متفاوت و متکثر در قالب پیکرهای فضایی پویا و توانمند است. برنامه‌ریزی فضایی همانند انواع دیگر برنامه‌ریزی‌ها در حوزه عمومی مانند برنامه‌ریزی اقتصادی یا برنامه‌ریزی اجتماعی دارای دو وجهه متفاوت است: وجهه کنشگر و خلاق، و وجهه واکنش‌گر و منفعل. نظام برنامه‌ریزی فضایی می‌تواند در اثر غلبه فرایندهای واکنش‌گرایانه و تبدیل فضاهای استیلاگر به فضاهای استیلاپذیر، به نهادی ایستا، غیرخلاق و فاقد مشروعیت اجتماعی تبدیل شود؛ زیرا به‌جای گسترش فضاهای استیلاگر،

موجب بازتولید و انتشار فضاهای استیلاپذیر می‌شود. توان و کارآمدی برنامه‌ریزی فضایی در ایجاد و انتشار فضاهای استیلاگر و تبدیل فضاهای استیلاپذیر به فضاهای کنشگر و مولد، معیار ارزیابی میزان موفقیت یا ناکامی برنامه‌ریزی فضایی است. به‌منظور دستیابی به این هدف، ابزارهای برنامه‌ریزی فضایی باید بر پایه دو محور بنیادین شامل محور مادی-گفتمانی و محور فضایی-زمانی سامان یابند.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمام مراحل و بخش‌های انجام پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، به‌ویژه کسانی که کار ارزیابی کیفیت مقالات را انجام دادند، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

رحیمی، حجت‌اله. (۱۴۰۴). برنامه‌ریزی فضایی: یک تعریف جدید، مفاهیم و اصول. *نشریه کاوش‌های جغرافیایی مناطق بیابانی*، ۱۳(۱)، ۱۳۸-۱۲۳.

References

- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago University Press.
- Arendt, H. (1975). *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. Faber.
- Berndt, C. (2000). The rescaling of labour regulation in Germany: From national and regional corporatism to intrafirm welfare? *Environment and Planning A*, 32(9), 1569–1592. <https://doi.org/10.1068/a32100>
- Brenner, N. (1998). Between fixity and motion: Accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D: Society and Space*, 16(4), 459–481. <https://doi.org/10.1068/d160459>
- Brenner, N. (2000). The urban question: Reflections on Henri Lefebvre, urban theory and the politics of scale. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(2), 361–378. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00234>
- Brenner, N. (2003). Metropolitan institutional reform and the rescaling of state space in contemporary Western Europe. *European Urban and Regional Studies*, 10(4), 297–324. <https://doi.org/10.1177/09697764030104002>
- Brenner, N. (2017). Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographical scale in globalization studies. In *Theory and methods* (pp. 313–336). Routledge.
- Burgess, E. W. (1928). Residential segregation in American cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 140(1), 105–115. <https://doi.org/10.1177/000271622814000115>
- Cohen, A. (2012). Rescaling environmental governance: Watersheds as boundary objects at the intersection of science, neoliberalism, and participation. *Environment and Planning A*, 44(9), 2207–2224. <https://doi.org/10.1068/a44265>

- Cox, K. R. (2009). 'Rescaling the state' in question. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2(1), 107–121. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp002>
- Deleuze, G. (1991). *Bergsonism* (H. Tomlinson & B. Habberjam, Trans.). Zone Books.
- Deleuze, G. (2006). *Nietzsche and philosophy*. Columbia University Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia* (R. Hurley, Trans.). University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia* (B. Massumi, Trans.). University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1994). *What is philosophy?* (H. Tomlinson & G. Burchell, Trans.). Columbia University Press.
- Fairclough, N. (2013). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Taylor & Francis.
- Forer, P. (1978). A place for plastic space? *Progress in Human Geography*, 2(2), 230–267. <https://doi.org/10.1177/030913257800200203>
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1977a). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books.
- Foucault, M. (1977b). Nietzsche, genealogy, history. In *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews* (pp. 139–164). Cornell University Press.
- Foucault, M. (2020). Power/knowledge. In *The new social theory reader* (pp. 73–79). Routledge.
- Frank, A. G. (1991). Dependency theory. In *Key ideas in sociology* (pp. 92–97). Nelson Thornes Ltd.
- Friedmann, J. (1967). *A general theory of polarized development*. The Ford Foundation.
- Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and Change*, 17(1), 69–83. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.1986.tb00231.x>
- Hardt, M. (1995). *Gilles Deleuze: An apprenticeship in philosophy*. University of Minnesota Press.
- Harris, C. D., & Ullman, E. L. (1945). The nature of cities. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 242(1), 7–17. <https://doi.org/10.1177/000271624524200103>
- Harvey, D. (1985). *The urbanization of capital: Studies in the history and theory of capitalist urbanization*. Johns Hopkins University Press.
- Hegel, G. W. F. (1998). *Phenomenology of spirit* (A. V. Miller, Ed.). Motilal Banarsidass.
- Howitt, R. (2002). Scale and the other: Levinas and geography. *Geoforum*, 33(3), 299–313. [https://doi.org/10.1016/S0016-7185\(02\)00006-4](https://doi.org/10.1016/S0016-7185(02)00006-4)
- Hoyt, H. (1939). *The structure and growth of residential neighborhoods in American cities*. US Government Printing Office.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. Verso Books.
- Lefebvre, H. (1992). *The production of space*. Wiley.
- Lefebvre, H. (2004). *Rhythmanalysis: Space, time and everyday life*. Bloomsbury Academic.
- MacLeod, G. (1999). Place, politics and 'scale dependence': Exploring the structuration of euro-regionalism. *European Urban and Regional Studies*, 6(3), 231–253. <https://doi.org/10.1177/096977649900600304>
- MacLeod, G., & Goodwin, M. (1999). Space, scale and state strategy: Rethinking urban and regional governance. *Progress in Human Geography*, 23(4), 503–527. <https://doi.org/10.1191/030913299669861026>
- Marston, S. A., Jones, J. P., & Woodward, K. (2017). Human geography without scale. In *Theory and methods* (pp. 337–354). Routledge.
- McKenzie, R. D. (1924). The ecological approach to the study of the human community. *American Journal of Sociology*, 30(3), 287–301. <https://doi.org/10.1086/213698>
- Nietzsche, F. (2011). *The will to power*. Vintage.
- Nietzsche, F. (2023). *On the genealogy of morality*. Broadview Press.
- Paasi, A. (1991). Deconstructing regions: Notes on the scales of spatial life. *Environment and Planning A*, 23(2), 239–256. <https://doi.org/10.1068/a230239>

- Park, R. E. (2019). The city: Suggestions for the investigation of human behavior in the city environment. In *The city* (pp. 1–46). The University of Chicago Press.
- Prebisch, R. (1988). Dependence, development, and interdependence. In *The state of development economics* (pp. 31–48). Basil Blackwell.
- Rahimi, H. (2025). Spatial planning: A new definition, concepts and principles. *The Journal of Geographical Research on Desert Areas*, 13(1), 123–138. <https://doi.org/10.22034/grd.2025.23892.1676> [In Persian]
- Ruddick, S. (2008). Towards a dialectics of the positive. *Environment and Planning A*, 40(11), 2588–2602. <https://doi.org/10.1068/a40274>
- Sack, R. D. (1983). Human territoriality: A theory. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1), 55–74.
- Sayer, A. (1985). *The difference that space makes*. Springer.
- Schopenhauer, A. (1969). *The world as will and representation* (E. F. J. Payne, Trans.). Dover Publications.
- Simmel, G. (1971). *On individuality and social forms: Selected writings* (D. N. Levine, Ed.). Chicago University Press.
- Swyngedouw, E. (2000). Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. *Environment and Planning D: Society and Space*, 18(1), 63–76. <https://doi.org/10.1068/d9s>
- Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, 17(1), 25–48. <https://doi.org/10.1080/0955757042000203632>
- Tuathail, G. Ó. (1998). Political geography III: Dealing with deterritorialization. *Progress in Human Geography*, 22(1), 81–93. <https://doi.org/10.1191/030913298673827642>
- Tuathail, G. Ó., & Luke, T. W. (1994). Present at the (dis)integration: Deterritorialization and reterritorialization in the new world order. *Annals of the Association of American Geographers*, 84(3), 381–398. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1994.tb01866.x>